Ermeni, Ermenistan ve Ermenilerin Anadolu'ya Göçleri

Cahit Külekçi*

Özet

Ermenilerle ilgili güncel araştırmaların pek çoğu, bazı ön kabullerle yazılmakta, araştırmalarda bazı kavramlar mutlak şekilde tanımlanmamaktadır. Ancak şu var ki, Ermeni kelimesini tanımlamak, Ermenistan olarak isimlendirilen bölgenin sınırlarını belirlemek ve Ermenilerin Anadolu'daki iskân sürecini ortaya koymak belki tüm araştırmaların temelinin oluşturmalıdır. Bu nedenle biz çalışmamızda öncelikle Ermenilerle ilgili klasik kaynaklara değinerek, Ermeni kelimesinin kökenine dair bilgiler vermeyi tercih ettik. Sonrasında Ermenistan Bölgesi'ni tanımladık ve Ermenilerin bu bölgeye göçleri hakkında tespitler sunmaya gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Ermenistan, Hayk, Anadolu, tehcir

Abstract

Most of the current researches related to Armenians are written some presuppositions and some expressions are not absolutely defined in these studies. But to describe of the Word of Armenian, to determine the borders of region that Armenia named, the process of settlement of Armenians in Anatolia maybe should form the basis of these researches. Therefore, our study primarily referring to classical sources related to Armenians and we have preferred some informations on the origin of the word of Armenian, after defined the region of Armenia and endeavored to provide observations on Armenians migrated to this region.

Keywords: Armenian, Armenia, Haicus, Anatolia, relocation

Giriş

Ermenilerin müstakil bir halk, millet olarak ortaya çıkması *Ermeni Kilisesi*'nin oluşumu ile doğrudan ilgili[1] olduğu gibi kilisenin var olma ve Ermenilerin müstakil siyasal güç haline gelme süreçleri de birbirine paraleldir.[2] Zira Ermenilerin Hıristiyan olmadan önceki inanışları olan Zerdüştlüğün[3] halk nazarında çok kabul görmediği, dolayısıyla Ermeni milleti içinde ciddi şekilde birleştirici etkisinin olmadığı bilinmektedir. Kaldı ki değişen dünya siyâsetinde Zerdüştlük gibi Hıristiyanlığa nazaran daha yerel bir inanışın, Ermeni toplumunun Anadolu'da tutunmasını sağlayabileceğinin iddia edilmesi ya da Zerdüştlük inancına mensup Ermenilerin, *Ermenistan Bölgesi*'nde hâkim bir güç haline gelebilme ihtimalinin söz konusu olduğu fikri ancak iyimser bir bakış açısından ibarettir. Kaldı ki bölgenin hâkim unsuru olan Perslerin de

(*) *Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı.*

(1) Kilisenin, bir milletin millî tarihine ışık tutması hadisesi çok sık rastlanan bir durum olmamakla birlikte, dinî özgünlüğün aynı zamanda millî özgünlüğü de beslediği kabulden uzak değildir. Her ne kadar Ermeni toplumunun oluşum sürecine atıfta bulunurken bu hususa fevkalâde önem veriliyorsa da, örneğin Roma Tarihi için aynı durum söz konusu edilmemektedir. Tome Deuxeime, *Imprimerie du Senat de J. Bardi*, Rome 1917, s. 723.

(2) Ermeni Kilisesi'nin oluşumu ve dinî inanıştaki değişimin bir millet üzerinde en üst düzeydeki etkisi, bu çalışmanın konusu değildir. Ancak burada hemen şunu ifade etmeliyiz ki; Roma Kilisesi ve din adamlarının devlet üzerindeki baskısı, Ermenilerin müstakil olarak ortaya çıkmasına hizmet eden önemli bir unsur olmuştur. Konsüllerle şekillenen Hıristiyan inanç yapısı içerisinde Ermeni inanç sistemi, Ermenilerin siyasî alanda tebarüz etmesine olanak tanıyacaktır.

(3) Ermeni toplumunun bulundukları bölge itibariyle Zerdüştlük gibi farklı inanç sistemlerini benimsedikleri ifade ediliyorsa da Mazdekizm ya da Budizm gibi inanç sistemeleri ile Ermeni toplum arasında organik bağ tespit edilememiştir. Bu açıdan bakıldığında Ermeni toplumu arasında Zerdüştlüğün Ermeni milletinin kimliği üzerindeki az da olsa varolan etkisi önemsenmektedir. Zerdüştlük ve Ermeni kimliğinin oluşumu hakkında bkz. Davut Kılıç, 'Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Kilisenin Rolü', *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-1, Elazığ 2008, s. 51-63; Ayrıca bkz. N. Tağavaryan, *Hayots Hin Kronnerı*, Konstantinapolis 1909.

siyâseten Ermeni toplumu için, tam bağımsızlık konusunda yeterli güce erişmiş olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Siyasî konumları bir tarafa coğrafi açıdan da Ermenilerin tarihi gelişimini kesin çizgilerle ortaya koymak, bölge halklarıyla ilişkilerini çözümlemek açıdan pek kolay değildir. Bu konuda öne sürülen pek çok fikrin esasında 'duygusal' ya da 'mantıksal' önermeler bulunmaktadır ki; önermelerin her zaman ortak bir sonuç vermemesi çoğu kez Ermenilerin kökenlerini ortaya koymayı imkânsız hale getirmektedir. Bu durum ilk aşamada, Ermenilerin Frigyalıların kolonu olarak tarih sahnesine çıkışlarından sosyal kurumsallaşma süreçlerine kadar geçen zaman zarfındaki bilgilerin kısıtlı oluşuyla doğrudan ilgilidir. Söz konusu zaman zarfı da en kaba bir belirlemeyle M.Ö. XIII. yüzyıl ile M.Ö. VI. yüzyılları kapsamaktadır.

Ermenilerin siyasî olarak kurumsallaşma süreci ise toplumsal olarak kurumsallaşma süreçlerinden daha farklıdır. Nitekim bu süreç bir türlü tamamlanamamıştır. Bu durum hâkim güçlerin kendilerine olan menfî bakışlarıyla doğru orantılıdır. Hatta denilebilir ki Ermeniler, kendisinden daha güçlü ve kurumsallaşmış olan medeniyetlerin izin verdiği ölçüde ve belli zaman dilimlerinde[4] kendilerini geliştirebilmişlerdir. Bundan sistemli bir topluma kavuşmayı, toplum üyelerinin ya da Ermeni krallarının hâl-i hazırdaki medeniyet fonksiyonlarını kendi iç dinamikleriyle paylaşarak olağan sisteme adapte olamadıklarını kastetmekteyiz. Zira Ermeniler, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, çevresindekiler tarafından sürekli yok edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlar, zaman zaman tehcire tâbî tutulmuşlardır.[5]

Ancak bu çalışmanın, Ermenilerin çevresindeki devletlerle ilişkilerini, savaşlarını, mitolojilerini, tarihî süreç içerisinde kurdukları krallıklar, dinleri, alfabeleri hakkında bilgi vermek ya da Ermenilerin genel tarihini ana hatlarıyla ortaya koymak gibi bir iddiası yoktur. Çalışma esas itibariyle; 'Ermeni' kelimesinin kökeni, 'Ermenistan' bölgesinin neresi olduğu, Ermenilerin Frigyalılarla olan köken birliktelikleri, 'Anadolu'ya olan göçlerinde hangi süreçleri yaşadığı ve hatta 'Anadolu'nun neresi olduğu üzerinde duracaktır.

Bu konuları izaha geçmeden önce, Ermenilerin ilk tarihleri hakkında bilgi veren, günümüze ulaşmış kaynaklardan bir kaçına kısaca değinmek istiyoruz. *Herodot Tarihi*, yazılışından yüzyıllar sonra, Hellenistik dönemde İskenderiyeli bir yayıncı tarafından dokuz bölüme ayrılmıştır. Bu dokuz kitap üçer üçer Roma-Pers ilişkileri açısından mantıklı bölümler meydan getirmektedir. İlk üç kitap Asya'da, ikinci üç kitap Avrupa'da, üçüncü üç kitap da Yunanistan'da geçen olayları hikâye etmektedir. İlk üç kitapta Perslere ait bilgiler ağır basmakta iken son üç kitapta Yunanlıların *Thermopylae* yenilgisinden sonra, *Salamis*, *Plataea* ve *Mycale* zaferleri anlatılmakta ve dolayısıyla son üç kitapta âdeta Yunan siyasî tarihi okuyucuya sunulmaktadır.

İlk üç kitapta *Kyros* ve *Kambyses* ile *Darius*'un başa geçişi, ikinci üç kitapta *Darius*, üçüncü üç kitapta da *Kserksess* istilası hakkında bilgi toplayıp, ilkin bu kitapların son üçünü yazdığı, baştaki altı kitabı ise daha sonra hazırladığı anlaşılmaktadır. Birçok modern tarihçi ve filozof tarafından yanlı davranması ve objektiflikten uzak kalması yönünden tenkid edilen Heredot yine de tarih alanında, belki de alternatifi olmadığından otorite sayılabilmektedir. Eser İngilizce'ye de George Rawlinson tarafından aktarılmıştır.[6] Ayrıca *Heredot Tarihi* üzerine çalışan ve kitabı tahkîk eden Pierre Henri Larcher'in *Notes*

(4) Örneğin Haçlı Seferleri sırasında Ermeniler, Araplar tarafından himâye edilmişlerdir. Bilge Umar, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi, İstanbul 1998, s.51. Ya da XI ve XIV. yüzyıllardaki Ermeni krallıklarından Ardzrouni ve Bagratuniler'in Kilikya Bölgesi'ndeki muvakkat hâkimiyetleri için bkz. John France, Victory in the East, Great Britain 1994, s.168, 169 vd. Krallıkların dağıtılması hususunda geniş bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Trc. Fikret Işıltan, Ankara 1999, s.350.

(5) XI. yüzyılın başlarında Ermenilerin Bizans tarafından Orta Anadolu'ya sürülmeleri hakkında bkz. Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi- Selçuklular Dönemi*, Ankara 1988, s.20.

(6) Heredotos, *Heredot Tarihi*, Çvr: Müntekim Ökmen, İstanbul 1973.

on Heredotus isimli neşrini de zikretmemizde fayda bulunmaktadır.[7]

M.Ö. 64 - M.S. 24 yılları arasında yaşayan Strabon'un *coğrafya*ya dair eseri, muhteviyatıyla aynı isimle anılmaktadır: *Geographika.* Bu kitaptan başka aynı yazara ait bir de tarih kitabı bulunmaktadır. *Historika Hypomnemata* isimli bu kitap ise kayıptır. Strabon'un eseri tarihsel bir özellik taşımakla birlikte, insanın, kavimlerin ve imparatorlukların fizîkî dünya ile olan ilişkilerini de belirtir. Ayrıca Strabon, yaşadığı dönemde bilinen yerlere yapılan göçlere ve hangi milletlerin hangi bölgeye yerleşmeler yaptığı üzerine de bilgi vermektedir. Böylelikle en azından o dönemdeki yerleşim yerlerinin ne şekilde oluştuğuna dair önemli veriler elde edebilmekteyiz. William Falconer ve Hans Claude Hamilton tarafından yapılan çeviride Strabon'un verdiği bilgiler mantıksal bir düzende aktarılmış ve anlatımı yapılan yerleşim yerleri hakkında önbilgi yazarlar tarafından esere eklenmiştir. *The Geography of Strabo* ismiyle yayınlanan çalışmada, Strabon'un verdiği kimi isimlerin modern isimleriyle, dipnotta açıklanması, çalışmayı bize göre daha etkili kılmıştır. [8]

Charles Anton'un tahkîkini yaptığı Xenophon'un *Anabasis*'i, *Ermeni* ismi ile ilgili başvuru yapılan antik kaynaklardan birisidir. Çalışmanın *Anabasis* ismiyle İstanbul 1944'te Hayrullah Örs tarafından yapılan çeviri İngilizce baskısından çok da farklı değildir. Kitabın yazarı Xenophon'un Heredot'a yakın yüzyıllarda yaşamış olması, kitabın erken devirler hakkında verdiği bilgileri değerli hale getirmektedir. Nitekim kitap, olayların anlatıldığı dönem açısından Anadolu'nun tarihi coğrafyası, gelenekleri, yerel halkları ve bunların yaşam koşulları hakkında önemli bilgiler vermektedir.[9]

Ermenilerin ilk tarihleri ile ilgili kullanılan klasik kaynaklardan birisi Romalı P'awstos Buzand'ın *Ermeni Tarihi*'dir. Eser 'Պատմութիւն Հայոց *[Patmut'yin Hayots']*'[10] ismiyle 1889, Venedik'te neşredilmiştir.[11] Aynı eser Robert Bedrossian tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve 1985'te New York'ta '*P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*' ismi ile basılmıştır.[12] IV.- V. yüzyılın siyasî olaylarını içine alan eser, altı bölümden oluşmaktaysa da ilk iki kitabı kayıptır. Eser *III. Kitap*la başlar, *VI. Kitap*la sona erer. *III. Kitap* 21 bölümden; *IV. Kitap*, 59 bölümden; *V. Kitap*, 44 bölümden; *VI. Kitap* ise 16 bölümden oluşmaktadır. Bizanslı müellif P'awstos'un eseri Ermenilerin Hıristiyanlığa geçişlerinden sonra özellikle dinî önderleri hakkında bilgi veren önemli bir kaynak eserdir.[13]

Konuyla ilgili kaynak eserlerden birisi de Venedik, 1835'te neşredilen Yunanlı Agat'angeğos'un 'Պատմութիւն Հայոց *[Patmut'yin Hayots']*' isimli eseridir.[14] III. ve IV. yüzyıl olaylarını içeren eser, Ermeni Kilisesi'nin doğuşuna kaynaklık etmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Ermenice'ye en erken Ermeni alfabesinin icadından sonra, V. yüzyılda geçirilmiş olmalıdır. Bu yüzden eser, Ermenice olarak yazılan ilk teliflerden birisidir. *History of the Armenians* ismiyle R. W. Thomson tarafından, New York, 1976'da İngilizce'ye tercüme edilen eser, 900+20 bölüm halinde yayınlanmıştır.[15] Bedros Norehad tarafından, ilki 1964, New York'ta *Koriwn's Life of Mashtots'*; ikincisi Yerevan, 1981'de *The Life of Mashtots* adıyla çevrilen eser, çalışmalarda faydalanılan kaynak eserlerden birisidir. IV. yüzyılın sonları, V. yüzyılın ilk yarısında yaşayan eserin sahibi Erme-

(7) Pierre Henri Larcher, *Notes on Heredotus*, London 1829.
(8) Strabon, *The Geography of Strabo*, Çvr: William Falconer - Hans Claude Hamilton, London 1856.
(9) Ksenophon, *Anabasis*, Çvr: Hayrullah Örs, İstanbul 1944.
(10) Patmut'yin Hayots': Ermenilerin Tarihi. Çalışmamızda kullanmayı tercih ettiğimiz neşirlerin isimleri genellikle bu şekildedir.
(11) Փաւստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1889.
(12) Ermenilerin tarihlerine ait Ermenice olarak neşredilen Yunan kaynakları antik Yunan klasik metinlerinde olduğu gibi kitap anlamına 'գիրք' [kirk/ gırk] şeklinde isimlendirilmiştir. *Kitap*lar da bazı eserlerde *bölüm*lere ayrılmış, sayfa numaralandırması kullanılmamıştır. Özellikle Robert Bedrosian tarafından, aslına uygun yapılan çeviriler bu şekildedir. Çalışmamızın dipnotlarında bu durum açıkça yer almış, sayfa numaralarının olmadığı eserlerde kitap 'k.', bölüm ise 'b.' Kısaltması ile kullanılarak gösterilmiştir. Örneğn: P'awstos, *a.g.e.,* k. III, b. 16.
(13) P'awstos Buzandac'i', *History of the Armenians*, Çvr: Robert Bedrosian, New York 1985.
(14) Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1867.
(15) Agathangelos, *History of the Armenians*, Çvr: R. W. Thomson, New York 1976.

ni müelliflerden Korivn, Ermeni alfabesini icat eden *Mesrob*'un öğrencisidir. Eseri de *Mesrob*'un biyografisi gibidir. Dolayısıyla bu eser de Ermenice yazılan ilk eserlerden birisi olarak kabul görmektedir. Toplam 29 kısa bölümden oluşan eser 390- 440 yıllarını kapsamaktadır. Eser daha çok Ermenilerin dinî sahadaki gelişimlerine ışık tutan bilgiler içermektedir. Eser İngilizce'ye çevrilen 1964'te çevrilmiş ve New York'ta basılmıştır.[16]

Bir başka Ermeni müellif Ghazar P'arpec'i (P'arpetsi)'nin, *History of the Armenians* isimli eseri Ermenilerin kökenleri hakkında bilgi veren kaynak eserlerdendir. Robert Bedrosian tarafından İngilizce'ye çevrilen[17] eserin ismi 'Պատմութեին Հայոց *[Patmut'yin Hayots']*'dur. Eserin Ermenice nüshası 1907, Tiflis'te basılmıştır.[18] VI. yüzyılın başlarında öldüğü tahmin edilen P'arpetsi eserini 100 bölümden oluşturmuş; eser İngilizce'ye de bu formda, aslına uygun bir şekilde çevrilmiştir. 1985, New York'ta basılan bu eserde genel itibariyle *alfabenin icadı, İran'ın Doğu bölgelerindeki hâkimiyeti, 451'deki Vartan Mamikonyan mücadelesi, Avarayr Savaşı* ve *Vahan Mamikonyan liderliğinde, 480- 484 yıllarında İran'la yapılan savaşlar* yer almaktadır. Eser, Ermenilerin siyasî tarihlerine ışık tutan ilk klasik kaynaklardan birisidir. VII. yüzyılda Ermenice'ye çevrildiği tahmin edilen Süryânî Zenop Glak'ın *Daron Tarih*'ini de burada zikretmememiz gerekmektedir. 'Պատմություն Տարօնոյ *[Patmut'yin Daronoy]*' ismiyle Venedik, 1832'de Ermenice olarak basılan eser,[19] ayrıca Victor Langlois tarafından '*Histoire de Daron*' şeklinde Fransızca'ya çevrilmiş ve 1867'de Paris'te yayınlanmıştır. Eser Longlois'in '*Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*' isimli neşrin 333-385. sayfaları arasında verilmiştir.[20] Eser ana hatlarıyla Ermeniler arasında *Hıristiyanlığın yayılışı*nı anlatır ve özellikle *Aziz Grigor Lusavoriç'in faaliyetleri* hakkında bilgi veren ilk kaynaklar arasındadır.

VII. yüzyılın ortalarına kadar olan olayları konu alan Sebeos'un Tarih'i, ele aldığı dönemler itibarıyla Ermeniler hakkında ciddi bilgiler içermektedir. 'Պատմություն Սեբէոսի *[Patmut'yin Sebeosi]* ismiyle, 1913, Tiflis'te Ermenice olarak basılan eser;[21] New York, 1985'te Robert Bedrosian tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Sebeos'un *Tarih*'i, 38 bölümden oluşmaktadır. Eser 52 bölümden oluşmaktadır.[22]

VII. yüzyılda yaşamış olan bir başka Ermeni müellif Kalankatlı Moses'in *Alban Tarihi*, Türkçe'ye çevrilmiştir. 3 kitap ve 104 bölümden oluşan eserin ilk iki kitabı başlangıçtan VII. yüzyılın sonları, VIII. yüzyılın başlarına kadar ki olayları aktarmaktadır. Eserin son kitabın muhteviyatını ise VIII.- XI. yüzyılın olayları oluşturur ki bu da eserin son kitabının başkası ya da başkaları tarafından devam ettirildiğini ortaya koyar. Zira Kalankatlı Moses, VII. yüzyılda yaşamış bir müelliftir. VII. yüzyılda Albanca yazılmış olan eser, daha sonra Ermeniceye çevrilmiştir. Eser, Türk, İran, Arap, Gürcü, Ermeni ve sair halkların tarihleri için önemli bilgiler içermektedir.[23]

VIII. yüzyıl müelliflerinden Ghewond'un Tarih'i de kaynak eserlerdendir. 42 bölümden oluşan eser, ilk halifelerin Romalılar ve İranlılarla olan mücadelelerinden bahisle başlar ve VIII. yüzyılın sonlarına kadar olan (632-788) Arapların siyasî tarihleri hakkında bilgi verir. Bu eser de *Robert Bedrosian* tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.[24] 898- 929 yılları arasında katogigosluk görevi yapan Hovhannes Drash'anakerttsi'nin 'Պատմութեին Հայոց *[Patmut'yin Hayots']*'u da Ermenilerin ilk dönem tarihlerine ışık tutması açısından önem arz etmektedir. 67 bölüm halinde İngilizce olarak da

(16) Korivn, *The Life of Mashtots*, Çvr: Bedros Norehad, New York 1964.
(17) Ghazar P'arpec'i', *History of the Armenians*, Çvr: Robert Bedrosian, New York 1985.
(18) Ղազարայ Փարպեցիոյ, Պատմութեին Հայոց, Թիֆլիս 1907.
(19) Զէնոբ Գլակ Ասորի, Պատմություն Տարօնոյ, Վենետիկ 1832.
(20) Zenob de Glag, 'Histoire de Daron', *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*, Çvr: Victor Langlois, Paris 1867.
(21) Սպեռոսի, Պատմութեին Սպեռոսի, Թիֆլիս 1913.
(22) Sebeos, *Sebeos' History*, Çvr: Robert Bedrosian, New York 1985.
(23) Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnâmesi*, Çvr: Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.
(24) Ghewond, *Ghewond's History*, Çvr: Robert Bedrosian, Long Branch, N. J. 2006.

basılan eser 860- 925 yılları arasındaki olayları aktarmaktadır. 1987, Georgia'da Krikor Vardapet Maksoudian tarafından neşredilen, eklerle zenginleştirilmiş nüshası İngilizce'ye '*Yovhannēs Drasxanakertc'i's History of Armenia*' ismiyle kazandırılmıştır.[25]

XI. yüzyıl Ermeni tarihçilerinden Aristakes Lastivertc'i'n *Tarih*'i sonraki dönem kaynaklardandır. '*Aristakes Lastivertc'i's History'* ismiyle Robert Bedrosian tarafından İngilizce'ye çevrilen eser, 25 bölümden oluşmaktadır. Eser Ermenilerin ilk tarihlerinden başlayarak XI. yüzyılın son çeyreğine kadar ki siyasî ve dinî olayları aktarmaktadır. Eserin bilhassa Ermenistan bölgesi hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Zira Ermenistan Bölgesi'nin Selçukluların hâkimiyeti altına girmesi ile ilgili olarak kayıtlar, bu eserde yer almaktadır.[26]

Urfalı Mateos olarak meşhur olan fakat kimliği hakkında fazla bilgi bulunmayan Matt'eos Ur'hayetsi'nin *Vekâyinâme*si, Ortaçağ Ermeni tarihi için eşsiz bilgiler sunmaktadır. Çalışmalarda sıklıkla kullanılan bu eser Türkçe'ye Hrant D. Andreasyan tarafından çevrilmiş, Edouard Dulaurer ve M. Halil Yınanç'ın katkılarıyla zenginleştirilmiştir. *Mateos*'un ölümünden sonra eserin *Papaz Grigor* tarafından sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Zira eser Türkçe'ye de '*Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*' şeklinde çevrilmiştir. Eserde Ermenilerin Müslümanlarla karşılaşmalarına da yer verilmiştir.[27]

Ermenilerin millî tarihlerinin oluşturulmasında önemli yere sahip olan, ilk dönem Ermeni kaynaklarından, St. Mesrob'un öğrencisi Moses Chorenensis'in *Ermeni Tarih*'i de konuyla ilgili bilgiler sunan eserlerden birisidir. Eser, William - George Whiston'un editörlüğünde ve 1812'de, Dublin'de hazırlanıp neşredilmiştir. *Historiae Armenicae Libri* ismiyle neşredilen bu kitapta Ermenilere ait ilk efsaneler, Ermenilerin atalarının kimler olduğu genişçe açıklanmıştır. Kitabın Ermenilerin atalarını sürekli biçimde mitolojik unsurlara dayandırması, bizi ihtiyatlı davranmaya sevk etmiştir. Verilen bilgilerin önceki dönemlerde yazılan kaynaklardan farklı bilgiler içermesi ve kimi bilgilerin farklılıktan ziyade birbirleri ile çelişmesi, zihnimizde Chorenensis'in eserini *millî duyguların ağır bastığı bilgiler*le oluşturduğu izlenimini uyandırmıştır. Kitapta temel olarak Ermenilerin ataları, ilk yerleşim yerleri, Roma-Pers arasındaki mücadelelerde üstlendikleri roller, Ermeni kralları gibi bilgiler üzerinde durulmaktadır. Bu yönüyle kitap Ermenilerin millî tarihlerinin ilk yapıtı sayılmaktadır.[28]

Bu yapıta paralel olarak hazırlanan bir başka Ermenilere ait tarih kitabı Michael Chamich'in *History of Armenia* isimli eseridir ki bu kitap 1827'de, Calcutta'da basılmıştır. Her iki eserin tamamı değerlendirildiğinde Ermenilerin ilk tarihlerine ilişkin pek çok bilginin elde edilebileceği gözlemlenmektedir. Özellikle Michael Chamich'in eseriyle birlikte neredeyse Ermenilerin atalarına ilişkin ciddi bir soru işareti kalmamıştır, denebilir. Fakat kitaplarda verilen bilgilerin doğruluğu ya da tutarlılığı, muhakkak sorgulanması gerekmektedir. Zaten bu hususlar nedeniyle hâlen Ermenilerin ilk tarihlerine ilişkin birbirinden farklı değerlendirmeler yapılabilmektedir. Bu durum biraz da anılan kitapların *millî duygular*la yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır.[29]

1. Ermeni Kelimesi

Ermeni milletinin özellikle *erken devirleri*ni yazanlar; kurgularını, anlatımlarını her şeyden önce, belki de zorunlu olarak, Ermenilerin tarihlerine ait millî verilerden uzak

(25) Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, Çvr: Krikor H. Maksoudian, Georgia 1987.
(26) Aristakes Lastivertc'i, *The History os Vardapet Aristakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasioned by Foreign Peoples Living Around Us*, Çvr: Robert Bedrosian, New York 1985.
(27) Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çvr: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-M. Halil Yınanç, Ankara 2000.
(28) Moses Chorenensis, *Historiae Armenicae Libri*, Çvr: William – George Whiston, Dublin 1812.
(29) Michael Chamich, *History of Armenia*, Çvr: Johannes Avdall, Calcutta 1827.

bir halde *Frigya*, *Urartu*, *Pers İmparatorluğu*, *Roma- Hıristiyan İmparatorluğu* ve bunların kültürleri, dinî akîdelerinin gelişimleri ile temellendirmişlerdir.[30] Zaman zaman bu araştırmalara, kimi yerlerde Yahudiler dahi eklenmiştir.[31] Vâkıa Ermeni tarihinden bu unsurlar çıkarıldığında, Ermeni milleti hakkında verilebilecek çok fazla bilgi kalmayacak, verilen kısmî bilgiler ya gerçeğe tesâdüf etmeyecek ya da eksik olacaktır. Esâsen ne Roma ve Pers İmparatorluğu'nu ne de zikrettiğimiz sâir medeniyetleri, hâkim dinî inanışları, mitolojik figürleri, kültürleri bir tarafa bırakılarak Ermenilerin millî tarihlerini incelemek, erken tarihlerine dâir ilmî teoriler ortaya koymaya çalışmak da doğru değildir. Çünkü Ermenilerin erken tarihlerinin ulusal bir yaklaşımla izah edilme çabası, [32] en başta kaynak yetersizliğinden ve Ermenilere ait bilgilere genelde efsanevî bilgiler eşlik etmesinden dolayı, sağlıklı sonuçların çıkmasına engel olmaktadır.[33]

Özellikle Hıristiyan kültürü ile inancının, Ermeniler arasında intişâr etmesi[34] ve Ermenilerin kendi dinî, kültürel inanışlarıyla Hıristiyanlığa ait dinî unsurları sentezlemesinden hemen sonra oluşturulduğu ifade edilen Ermeni Kilisesi,[35] Ermeni tarihi için muhakkak ayrı bir yere sahiptir. Bundan dolayıdır ki; Ermenilerin millî tarihlerini inceleme iddiasında olan bir kişiden öncelikle Hıristiyanlığı kabul sonrasında Ermeni Kilisesi'nin oluşum aşamalarını sağlıklı bir biçimde belirlemesi ve bu çerçevede Ermenilerin hem millî hem de dinî tarihlerini ortaya koyması beklenecektir.[36]

Ermenilerin diğer Hıristiyan milletlerden ayrı, müstakil bir kilise inşâ etmeleri ve kendi millî benliklerini oluşturmaya başlamaları ile ilgili bilgilerin incelenmesi, ortaya konulması belki başka bir çalışmanın konusu olabilir ancak evvelâ Ermenilerin millî, dinî ya da siyasî teşekküllerinden önce millet olarak nereden geldikleri, kökenlerinin ne olduğu, mezkûr milletin ne şekilde isimlendirilmesi gerektiği ve hangi sâiklerle bölgeler arasında hareket ettiklerini, Ermenistan Bölgesi'ne nasıl ulaştıklarını ortaya koymak gerekmektedir. Böylelikle Ermeni halkına ait en erken tarîhî bilgilerin aktarılmasıyla birlikte bu oluşumu etkileyen diğer faktörler daha rahat belirlenebilecektir.

Gerçekte de Ermeni milletinin antiktarihî ve coğrâfî kaynaklarda hangi isimlerle anıldıkları ya da Ermeni milletine işaret ettiği söylenen bazı kavramların mâhiyeti konusunun önem arz ettiği takdir edilmelidir. Nitekim tarihleri boyunca Ermenilerin hangi bölgelerde bulundukları ve hangi isimlerle anıldıkları, bu milletin diğer milletlerle olan tüm münasebetlerini açıklamada önemli bir yer tutar. Meselâ, ilk Müslüman toplumdan bahsedileceği vakit araştırmalarımız hemen

(30) Nina Garsoian, 'The Arsakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)', *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Ed. Richard G. Hovannisyan, New York 1997, s. 63-94.

(31) Burada Ermenilerin müstakil yaşamlarına geçmeden evvelki, yani M.S. V. yüzyıldan önceki erken tarihleri hakkında araştırma yapanları kastediyoruz. Karşılaştırma için bkz. Michael E. Stone, *Apocrypha, Pseudepigrapha, and Armenian Studies*, Belgium 2005, I, 97; Dirk Hoerder, *Cultures in Contact*, USA 2002, s. 175.

(32) Bu konuyla ilgili olarak özellikle vekâyinâme yazarı Urfalı Mateos'un bilgileri dikkat çekicidir. XI. yüzyılda, Anadolu'nun siyasal açıdan şekillenme sürecinde Ermenilerin üstlendikleri rol, müellifin eserinde geniş yer tutmuştur. Buna göre Malazgirt Savaşı'nda dahi Roma İmparatorluğu'nun kuvvet komutanları Ermeni'dir. Oysa Bizans kaynaklarında durum bu şekilde değildir. Mateos'un verdiği bilgilerle Bizans kaynaklarının verdiği bilgiler arasında oluşan bu bilgi farklılığı, en azından eserlerin bir kısmının millî duygularla yazılmış olduğunun kanıtıdır. Karşılaştırma için bkz. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 143; Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 293- 316.

(33) Ermenilerin tarihlerinin özellikle bu iki imparatorluk, Roma ve Pers İmparatorlukları'nın hâkimiyet sahalarında şekillenmesi bizi bu düşünceye sevk etmiştir. Bkz. Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, New York 2008, s. 755. Ermeni kralı ya da mitolojik de olsa her hangi bir Ermeni karakterinin Grek ve/veya Perslerle ilişkisinin kurulması çok zor olmamaktadır. Bilhassa milattan önceki devirlerde Ermenilerden bahseden antik çağ yazarlarının, Ermeni karakterlerini 'us' [Armenus, Aramus vb.] eki ile bitirmelerini de belki bu çerçevede anlamak icâb eder. Geniş bilgi için bkz. Edward Gibbon-Henry Hart Milman, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, London 1846, II, 84. Meselâ bu çalışmada Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına etki eden faktörler izah edilmeye çalışılırken, Romalılarla Perslilerarasındaki savaşta Ermenilerin her hangi bir misyon üstlenemediği, savaşın durumuna göre şekillenen bölge politikasına bağlı olarak Ermenilerin değer kazandığı ifade edilmektedir. *a.g.e.*, s. 82, 83, 84 vd. Yine bir başka araştırmada da Romalıların M.S. 542 yılında Perslilere karşı Ermenilere verdiği askerî destek de Ermenilerin hâkim güçler arasında şekillenen tarihlerine ışık tutmaktadır: Frederick William Bussell, *The Roman Empire*, New Jersey 2000, I, 358.

(34) Chorenensis, *a.g.e.*, k. II, b. 74.

(35) Havârîlerin gayretleri ile Urfa Kralı Apkar'ın Hıristiyanlığı kabul etmesi, sonrasında havârîler ile onların şâkirtleri, Urfa yoluyla Mezopotamya ve çevresine mesajlarını iletmeleri ile bu bölgede bir doğu kilisesinin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bu arada Ermenistan olarak tanımlanan bölgeye de Hıristiyanlık ulaşmıştır. 301 yılında da Hıristiyanlık Ermenilerin resmî dini olmuştur. 451 yılında da Ermeni Kilisesi müstakil kiliseler arasında yerini almıştır. Ermenilerin millî kimliklerini ortaya koymada da bu tarihler oldukça geç tarihlerdir. Ermeni Kilisesi'nin oluşumu için ayrıca bkz. Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara 2005, s. 23-34.

(36) Vahan M. Kurkjian, *a.g.e.*, s. 115.

Hicaz Bölgesi'ne yönlenmektedir. Ancak '*Ermeni*' denildiğinde ilk aşamada yönelebileceğimiz, sınırlarında ittifak sağlanan bir bölge olmadığı gibi belli bir halk kitlesi de bulunmamaktadır. Bu nedenle ilk olarak 'Ermeni' kelimesinin üzerinde durulacak ardından Ermenilerin Ermenistan'a/ Anadolu'ya göçleri incelenecektir.

'Ermeni' kelimesinin özel bir halka atfen ilk kez nerede ve ne zaman kullanıldığının ve ne anlama geldiğinin tespiti, Ermenilerin siyâsî ve târihî tekâmüllerinin belirlenebilmesi hususunda ehemmiyet arz eder. Bu konuda yaşanan ihtilafların esasında, kaynaklarda geçen 'Armenia, Armenian' gibi tabirlerin tanımlanma zorluğu bulunmaktadır. Kaynak ve araştırmalara bakıldığında Ermeni ya da Ermenistan olarak tercüme edilen kelimelerin 'Erimena, Armenia, Aramaen, Aramu, Aramune, Arumu, Urumu, Ermen, Ermân, İrmin' gibi birbirleriyle benzeşen kelimeler oldukları görülür. Bu kelimelerin tamamının 'Ermeni' ya da 'Ermenistan' gibi bir ortak paydaya sahip olduğunu, biz de genel bir kanı olarak ifade edebiliriz.

Kelimelerin bölge itibariyle ortak bir paydada buluştuğunu söyledikten sonra anlam itibariyle de ortak bir özelliklerinin olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Arap kaynakları haricinde; özellikle ilk tarih ve coğrafya kaynaklarında, kelimenin 'yüksek yer' anlamına geldiği anlaşılmakta; Arap kaynaklarında bunlara benzer kelimeler metinlerde kullanılsa da kelimenin ne anlama geldiği ya da nereden türetildiğine dair açık bilgi bulunmamaktadır. Kelimenin kök harfleri olan 'ا- ر- م' (*e-r-m*) harflerinden türetilen bazı kelimelerin Arapça'da ne anlama geldiğinin belirlenmesi bu çerçevede önemlidir. Kur'ân-ı Kerim'de de geçen[37] ve '*irem*' şeklinde okunan kelime *bir yeri belli etmek için konulan taş* anlamına gelmektedir. Ayrıca İrem, Âd'ın ilk oğludur[38] ve kavmin de vatanıdır. Buranın Dımaşk olduğu da söylenir. Bir başka sözlükte İrem'in İskenderiye olduğu da ifade edilir.[39] Nitekim *Sıhâh*'ta da İrem'in bir yer ismi olduğu belirtilmektedir.[40] Anlamı konusunda ittifak olmamasına rağmen İrem, muhtemelen özel bir yerin ismidir. Ârâm ise İrem kelimesinin çoğuldur.[41] Öte yandan İslâm tarihi kaynaklarında Ermenilerden müstakil bir millet olarak bahsedilmesinin tarihi çok da erken değildir. Kaynaklarda daha çok coğrâfî bölge olarak *Ermeniyye* ya da *İrminiyye* tabirleri geçer ki,[42] bu bölgelerden de kasıt, temel manada bugünkü *Doğu Anadolu* bölgesidir. Aksi halde *Ermeni halkının yaşadığı bölge*, anlamında kullanılmamaktadır. Müslümanların Hz. Ömer döneminden itibaren Ermenistan bölgesine yaptıkları akınlar sebebiyle, Ermenilerle henüz erken denebilecek bir dönemde karşılaşmış olabileceklerini düşünmekle beraber, doğrudan Ermeni halkını hedefe alarak hareket ettiklerini söylememiz mümkün değildir. Hz. Ömer dönemi de dâhil olmak üzere, Müslümanlar her dönemde *Ermeniyye* olarak adlandırdıkları bölgeye askerî seferlerini esâsen Bizans'a kısmen de Sasaniler'e[43] karşı düzenlemekteydi.

Roma ve Ermeni kaynaklarında geçen, Ermenilerin Hz. Nûh'a bağlandıkları Yâfes'in soyunu burada zikrederek İslâm tarihi kaynaklarına dönmek istiyoruz: *Japhethus [Yafes], Gamerus (Gomer), Thiras, Thorgomus, Haicus (Hay, Hayk), Armenacus, Aramæis, Amafia, Gelamius, Harma, Aramus.*[44] Ermeni tarihçi M. Chorenensis'in Ermenilerin soyunu bu şekilde Hz. Nûh'a kadar götürmesi

(37) Fecr Sûresi, 89-7.
(38) Âd'ın ilk oğlu olması, antik kaynaklarda 'Aram' şeklinde okunan kelimenin anlamına da oldukça yakındır. Zira Aram da Tevrat'a göre Sâm'ın oğludur. Bu bilgi İslâm tarihi kaynaklarında da bu şekilde geçmektedir. Mesûdî, *a.g.e.*, II, 35.
(39) Firuzabadi, Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Kâmusu'l-Muhît*, BYY BTY IV, 73.
(40) Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sıhâh, Tâcu'l-Lüga ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, Beyrut 1990, I-VI, 1860. Ayrıca bkz. Mesûdî, *a.g.e.*, I, 182, 183.
(41) Ebu'l-Fazl İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Maarif-Kahire 1119, I, 124.
(42) Mesûdî, *a.g.e.*, I, 102, 104. Bazı Ermeni kaynaklarında da bu kullanıma benzer kullanımlar söz konusudur. Bkz. Kalankatlı Moses, *a.g.e.*, s. 30.
(43) Sasaniler, ikinci Pers İmparatorluğu'dur. III. yüzyılın başlarından VII. yüzyılın ortalarına kadar bugünkü Irak, İran, Anadolu'nun doğu kesmi ile Afganistan ve Ermenistan'ın bir bölümünde etkin olan Sasaniler, Pers İmparatorluğu'nun en başarılı dönemlerine tanıklık etmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Mohsen Zakeri, *Sasanid Soldiers in Early Muslim Society, The Origins Of Ayyaran And Futuwwa*, Germany 1995, 13-91.
(44) Chorenensis, *a.g.e.*, s. 385.

ne Tevrat'a ne de İslâm tarihi kaynaklarına uymaktadır. Tevrat'ta Yâfes'in oğulları şu şekildedir: *Gomer, Magog, Meday, Yâvan, Tuval, Meşek, Tiras*. Yine Tevrat'a göre Ermenilerin atası sayılan Hayk'ın babası Togorma da Gomer'in oğullarındandır. M. Chorenensis'in ifade ettiği gibi Hayk ismi Tevrat'ta geçmemekte ve hatta M. Chorenensis'in vermiş olduğu neseb zinciri Gomer'den sonra farklılaşmaktadır. Zira Gomer'in de Togorma'dan başka iki oğlu daha vardır ve onların da isimleri Rifat ve Aşkenaz'dır, Togorma değildir.[45] Üstelik yine Ermenilerin atası sayılan ve Ermeni isminin türetildiği kök isim olduğu ileri sürülen 'Aram' da Tevrat'a göre Yâfes'in değil Sâm'ın oğludur: *Elam, Asur, Arpakşat, Lud, Aram*. Aram'ın oğulları da *Ûs, Hul, Geter* ve *Maş*'tır.[46]

İslâm tarihi kaynaklarında ise 'Aram'[47] hakkında verilen bilgilerde farklılıklar bulunmaktadır. İbn İshâk Hz. Nûh ve oğlu Sâm'ın neseb zincirini şu şekilde ifade etmiştir: *Nûh'un oğlu Sâm, onun oğlu Arfahşad, onun oğlu Şâleh ya da Şâlih, onun oğlu Ayber, onun oğlu Fâlih ya da Fâleh*.[48] İbn İshâk, Hz. Nûh'un diğer oğullarıyla ilgili bilgi vermezken, Sâm'ın oğulları da Tevrat'takinden farklıdır.

İbn İshâk'ın nakilcisi olarak İbn Hişâm da İbn-i İshak'ın verdiği nesebi aynı şekilde aktarmakla yetinmiştir.[49] Ancak İbn Hişâm'ın İbn İshâk kaynaklı başka bir yerde verdiği bilgide Sâm'ın İrem (Aram) isimli bir başka oğlundan daha bahsedilmektedir.[50] Nitekim İbn İshâk da Arapların soylarını izâh ederken Âd kavminin Sâm'ın diğer oğlu olan 'İrem' ya da 'Aram'dan türediğini ifade etmiştir.[51] Fakat bu neseb zinciri de Tevrat'ta yer alan neseb zincirinden farklıdır ama Ermenilerin ısrarla Yâfes'e bağladıkları Aram, her iki kaynakta da Sâm'a bağlanmaktadır. Muahhar İslâm tarihi kaynaklarında da durum çok farklı değildir. İbn Esîr'de geçen Hz. Nûh'un neseb zinciri de İbn İshâk'ın verdiği bilgilere dayandığından, İbn İshâk ve İbn Hişâm'da geçen zincirden farklı değildir. Ancak İbn Esîr'de verilen neseb zincirleri çok daha fazla ayrıntı içermekte, Hz. Nûh'un oğullarından türeyen kavimler hakkında da bilgi verilmektedir. Buna göre Hind ve Sindler, Tekvîn b. Yaktın b. Gabir[52] b. Salih b. Erfahşed b. Sam b. Nûh şeklinde bir nesebe sahip iken Sâm'ın Aram ya da İrem adındaki oğlundan Avs, onun oğlundan da Âd kavmi türemiştir. Hz. Nûh'un Yâfes isimli oğlundan ise Câmir,[53] Muâ', Mûrek, Buvân, Fubâ, Mâşic ve Tireş isimlerinde oğulları olmuştur. Tireş'in çocuklarından Türkler ve Hazarlar; Câmir'in evladından da Farslılar türemiştir. İbn Esîr'in vermiş olduğu bu neseb bilgisi, Tevrat'ta verilen neseb bilgisiyle yakınlık arz etmektedir.[54]

Bir başka muahhar İslâm tarihi kaynağı olan *el-Bidâye*'de de durum çok farklı değildir. İbn Kesîr'e göre de Aram ya da İrem, Hz. Nûh'un torunu, Sâm'ın oğludur ve Âd kavminin atasıdır.[55] Yâkut'ta ise müstakil bir '*İrmin*' maddesi yoktur ancak '*İrminiyye*' maddesi, bir yer ismi olarak zikredilmektedir. Buna göre '*İrminiyye*' kelimesinin sonunda yer alan '*te*' ve '*ye*' harfleri zâiddir. Yâkut, kelimeyi '*Rûmiyye*' kelimesine kıyasla açıklamaya çalışırken, '*Rumiyye*' kelimesinin sonundaki '*te*' ve '*ye*' harflerinin de zâid olduğunu ve kaldırılması durumunda '*Rum*' halkının anlaşılacağını ifade etmektedir. Şu halde 'İrminiyye' kelimesindeki zâid harfler de çıkarıldığında 'İrmin' kelimesi ortaya çıkacaktır ve bu da '*Rum*' gibi bir manaya tekâbül edecek, '*Ermeni*' milleti bu şekilde anlaşıla-

(45) Yaratılış, 10:2.
(46) Yaratılış, 10:22, 23.
(47) İrem kelimesinin çoğulu 'Aram'ın, bu çerçevede İslam tarihi kaynaklarında geçmediğini söylemek istiyoruz. İslam tarihi kaynaklarında geçen 'Aram'ın, İrem kelimesiyle bağlantısız bir şekilde, Ermeni kaynaklarında geçen ve Ermenilerin atalarından birisi olarak kabul gören Sâm'ın oğlu 'Aram'la ilgisi bulunmaktadır.
(48) İbn İshâk, *a.g.e.*, I, 17.
(49) İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 26.
(50) İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 30.
(51) İbn İshâk, *a.g.e.*, I, 18.
(52) Âbir (?). Hûd (AS)'ın diğer ismidir.
(53) Gomer (?)
(54) İbn Esîr'in ifadesiyle; Sâm, Arapların, Farsların ve Rumların; Hâm, Sûdanlıların (Afrikalıların); Yâfes de Türklerin babasıdır. İbn Esîr, *a.g.e.*, I, 61, 62.
(55) İbn Kesîr, *a.g.e.*, I, 282. Taberî de Nûh tufanından sonra yeryüzünün üç bölgeye ayrıldığını ve Hâm, Sâm, Yâfes'in bu üç bölgeye dağılarak insan neslini devam ettirdiklerini, sâir tarihçilere benzer bir yaklaşımla sunmaktadır. Karşılaştırma için bkz. Taberî, *a.g.e.*, I, 193.

caktır. Buradan hareketle *İrminiyye* bölgesinde yaşayanlara da *İrmin* adı verilecektir.[56] Bu çerçevede düşündüğümüzde, en azından Yâkut'un, Ermeni milletine dolaylı da olsa atıf yaptığından bahsetmemiz mümkün olacaktır.

Aktardıklarımız dışında İslâm tarihi kaynaklarında özel bir millete matûf *Aram*, *Ermen* ya da *İrmen* gibi lafızlara rastlayamadık. Ancak sonraki dönemlerde Ermenistan Bölgesi'nin fetihleri esnasında, bazı isimlerin sonunda *el-İrmin* gibi nispetler bulunmaktadır. Bu durum da çok sık rastlanan bir durum değildir. Neticede *Ermeniyye* ya da *İrminiyye* bölge adı olarak tarih kaynaklarında sıkça geçmesine rağmen, muhtemelen Ermenilerin Bizans'ın hâkimiyeti altında yaşayan bir millet olması, kitaplarda kendilerinden özel olarak bahsedilmesini engellemiş olmalıdır. Bu durum, daha önce de belirttiğimiz gibi Ermenilerin siyasî bir güce ulaşamamalarıyla ilgilidir. Ermenilerin, millet olarak kökenlerine ilişkin birden fazla görüş olmasına rağmen asıl karakterlerinin Anadolu'ya göç etmelerinden sonra oluştuğunu ve kiliseleriyle birlikte adından söz ettiren bir millet olduğunu söylemek doğru olacaktır. Nitekim Hıristiyanlığa geçmeden evvel Ermenilerin tanımlanabilen, mutlak olarak ismi konabilen bir inanç sistemi de bulunmamaktadır. Putperest, Zerdüşt gibi nitelemelerin ise Ermenilerin genel dinî karakterini oluşturduğunu söylemek pek mümkün değildir.

'Ermeni' kelimesinin menşei noktasında, daha önce zikrettiğimiz Rum, Ermeni ya da Süryani kaynaklara baktığımızda ise İslam tarihi kaynaklarından farklı bilgilere ve isimlendirmelere ulaşmamız mümkündür. Bu isimlendirmelerden birisi '*Ambigua Gens: Armenios*'tur. Ermeni milletinin kökenlerini incelerken zaman zaman atıf yapılan, Tacitus tarafından kullanılan ve Anadolu'nun doğusunda, *Urartu Bölgesi*'nde, başka bir ifadeyle Ermenistan Bölgesi'nde yaşayan Ermeniler için zikredildiği ifade edilen[57] bu tabire başka her hangi bir kaynakta rastlayamadık. '*Kökeni bilinmeyen insanlar*' anlamına gelen tabirin kritiğini yapan C. Anthon da tabiri '*değişken yapıda olan, eskiden beri yerleşik düzene sahip olmayan*' olarak anlamıştır. Tacitus'un '*Armenios*'lar için kullandığı *ambigua* kelimesinin etimolojisine bakıldığında ise kelimenin Latince olduğu ve *her hangi bir şey ya da kişi hakkındaki bilgilerin şüpheli olması, kesinlik taşımaması, tartışmaya açık olması yani ilgili olan husus hakkında söylenilecek hiçbir şeyin mutlak bağlayıcı olmaması* gibi anlamların yüklendiği görülmektedir.[58] Tacitus'un '*Armenios*' başlığı altında verdiği bilgiye dayanarak, hiç şüphesiz Armenioslar'ın '*late prætenta*' yani oldukça geniş sahaya yayılmış sınırlara sahip; '*maximis imperis*' yani dönemin büyük güçleri Roma ve Pers İmparatorlukları hâkimiyeti altında yaşayan bir millet olduğu çıkarılabilir. Ancak bu bilgilerden Tacitus'un bugünkü Ermeni ırkına işaret ettiği sonucu çıkarılamaz. Ayrıca Tacitus'un *Armenios*lar şeklinde tanımladığı millet bugünkü anladığımız manada Ermeniler midir, bu konuda da kesin bir bilgiye de sahip değiliz. Fakat siyasî yapıları itibariyle ve sonraki bilgilere dayanarak *Armenioslar*'ın Ermeniler olduğunu kabul için yeterli delile sahip olmadığımızı ifade etmemiz gerekmektedir. Dolayısıyla Roma ve Pers İmparatorlukları'nın egemenliğini kabul eden,[59] onlarla birlikte var olmayı başarabilen ve kökenleri itibariyle de ciddi bilgi eksikliği olan milletin Ermeniler olduğunu söylemek iddiadan öteye geçmeyecektir.

Ermenilerin yaşamış oldukları bölge olarak kabul edilen ve *Armenia* olarak isimlendirilen bölgeye ismini de verdiği düşünülen *Armenus* kelimesi, Ermeni halkı için özel olarak kullanıldığı ifade edilen bir başka kelimedir. Kelimenin *Grek*ler tarafından kullanıldığı ve *Armenus*'un mitolojik kahramanlardan olan *Jason* [Sason] ile birlikte *Altın Post* gezisine katıldığı ifade edilmektedir.[60] Altın Post,

(56) Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 161.
(57) M. Aktok Kaşgarlı, *Kilikya'ya Tâbî Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990, s. 9, 82, 178.
(58) Henry Nettleship, *Contributions to Latin Lexicography*, USA 2010, s. 152.
(59) Şu var ki; Ermenilerin gücünü kabul ettikleri, Roma ve Pers gibi iki büyük gücün hâkimiyeti altında yaşamlarını sürdürdükleri muhakkaktır. Zenob de Glag, *a.g.e.*, s. 364, 365.
(60) Komisyon, 'Armenia', *Encyclopaedia Londinensis, or, Universal Dictionary Of Arts, Sciences And Literatures*, London 1810, II, 194.

Athamas'ın çocukları Phriksos'la Helle'yi sırtına alıp Yunanistan'dan Karadeniz'deki *Kolkhis* ülkesine kaçıran kanatlı koçun pöstekisidir.[61] *Armenus* adı geçen mitolojik kahraman Jason ile birlikte bu deniz seferine katılmış ve bölgeye[62] yerleştikten sonra yerleştiği yere *Armenia* denmeye başlanmıştır.[63] Bu bilgi her ne kadar mitolojik unsurlar ihtivâ etse de sadece bölgenin ne şekilde isimlendirildiğinden, bölgenin isminin nereden geldiğinden bahsetmektedir. Aksi halde *Armenus*'un Ermeni milletine işaret ettiğine dair her hangi bir bilgi yoktur. Ancak Armenuslar hakkında Strabon'un verdiği bilgilerde, bu efsanedeki olaylarda Ermenilerin mitolojik varlıklarına işaret eden bazı önemli veriler elde edilebilmektedir. Strabon'un Armenus ile Araxes[64] arasında kurduğu bağlantı da mezkûr varlığa tek delildir. Strabo, Araxes'i Peneius'a[65] *ses* olarak benzetmektedir. Ayrıca yine Strabon'a göre Peneius'un isimlerinden birisi de Araxes'tir. Araxes ise Ossa'yı Oliympos'tan ayıran sınırda bulunmaktadır ki; her ikisi de Ermenistan olarak adlandırdığımız bölgeden uzak bir yerde, *Trakya*'dadır. Dolayısıyla ilk aşamada Strabon'un verdiği bu bilgiler ile Armenia bölgesi arasındaki münasebet çok mantıklı gelmemektedir. Ancak Strabon, verdiği bilgilerin devamında Araxes'in aynı zamanda Ermenistan Bölgesi'nde bulunan bir nehrin adı olduğunu da ifade etmesiyle durum anlaşılmaktadır. Strabon'a göre Araxes, dağlardan inen bir ırmak olup her hangi bir denize bağlanmaz ve hatta kendisi bizzat deniz gibi bir özelliğe sahiptir.[66] Böylelikle Strabon da *Armenuslar*ı Grek kültürüne yaklaştırmış olmaktadır. Bu yakınlaştırma sadece Strabon'a özgü bir durum değildir. Özellikle Ermenilerin kültürlerini, sosyal yaşantılarını, efsanelerini inceleyen araştırmacıların doğrudan yöneldiği bir yaklaşım olarak göze çarpmaktadır.[67] Daha önce Tacitus'un da belirttiği üzere Ermeniler, hem Romalıların hem de Perslerin hâkimiyeti altında yaşamlarını sürdürmekte idiler ki hâkim kültürün hâkimiyeti altında yaşayan kültürleri fevkalâde etkilemesi zaten olağan bir durumdur. Strabon'un aktardıklarından Ermenistan bölgesinin isimlendirilme sürecini, bir başka açıdan daha çıkarabilmekteyiz ancak Tacitus'ta olduğu gibi *Armenuslar*'ın Ermenileri işaret ettiğine dair her hangi bir delilimiz bulunmamaktadır. Strabon, Ermenistan Bölgesi'nin isminin *Armenus*'tan geldiğini ifade ederken zaten Grek etkisinden bahsetmekteydi. Şu halde bölgenin bu şekilde isimlendirilmesi, Strabon'a göre Yunan mitolojisindeki bir tanrıdan kaynaklanmaktadır. Bize göre de bu bilgi tutarlıdır. Kelimelerin seslerinde olan farklılıklar bir kenara bırakıldığında, Ermenistan kelimesinin mitolojik kökeni olan '*Armen'den* türetilmesi oldukça mantıklı görünmektedir. Zaten antik kaynakların neredeyse tamamı da bu yönde bilgi vermektedir.

Ermenileri Frigyalıların bir kolonu olarak tanımlayan Heredot tarafından,[68] Ermenilerin ilk atalarından sayılan Hayk'ın, halkı ile birlikte Bâbil'den doğuya doğru göç ettiği ve bu göçten sonra, göç ettikleri bölgeye *Ermenistan [Armenia]* denildiği ileri sürülmektedir. Aslında Heredot üzerine araştırmalar yapan, P. H. Larcher tarafından ileri sürülen bu görüşle birlikte Ermeniler'in Bâbil'den sonra göç ettikleri bölgede nesillerce kaldığı da ifade edilmektedir.

Aramus da adı verilen bölgede kalan on altı nesilden birisidir. Bu nesillerin sonradan mezkûr bölgeye *Arameans* adını vermeleri de anlaşılabilir bir durumdur. Meselâ *Aramus'*tan denildiği zaman *Armenia*'dan olduğu anlaşılır. Aramuslara Greekler, Suriyeliler (Syrians) derler.

(61) Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1993, s. 52.
(62) Muhtemelen Doğu Karadeniz'de bir bölgedir. Ermenistan'ın Doğu sınırının Karadeniz'e kadar uzatılmasının sebebi de mitolojik öykü olsa gerekir.
(63) *Encyclopaedia Londinensis*, *a.g.m.*, II, 194.
(64) Aras Nehri.
(65) Peneius, Tselya nehri işlerinden sorumlu bir Tanrı'dır. Aynı zamanda ırmak ve dağ ismidir. William Smith, 'Peneius', *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Boston 1854, I, 817.
(66) Aras'ın denize dökülmemesi mevzusu Strabo'nun görüşüdür. Bkz. Strabo, *a.g.e.*, s. 272, 273.
(67) Ermenilerin kültürlerinin oluşumu noktasında Greek kültürünün Ermen milleti üzerindeki etkisi neredeyse tartışılamaz bir durumdur. Geniş bilgi için bkz. Louis Angelo Boettiger, *Armenian Legends and Festivals*, Minneapolis 1920, s. 28.
(68) Heredotos, *a.g.e.*, s. 73.

Ermeni tarihçi Moses Chorenensis'e göre de *Aramus*, İbrahim peygamberle çağdaştır. Strabon da Heredot gibi Armenuslarla, Suriyeliler ve Arapların dillerinin ve sair yaşam şekillerinin benzerliğine dikkat çekmektedir.[69]Moses Chorenensis'in de üzerinde önemle durduğu Aramus'un[70] genç bir *Yahudi* başrahibi olmasının ötesinde,[71] hiç şüphesiz Ermenilerin ilk atalarından birisi olması ve Hayk ile soy bağlantısının kurulması önemlidir. Buna göre Aramus'un Hayk'a bağlanan soyu şu şekilde tasvir edilmektedir: Japhethus [Yafes], Gamerus [Gomer], Thiras, Thorgomus [Torgoma, Togorma], Haicus [Hayk], Armenacus, Aramæis, Amafia, Gelamius, Harma, Aramus.[72] Öte yandan *Aramo* da Ermenilere ait bir mitolojik kahraman olarak Moses Chorenensis'in dikkat çektiği bir isimlendirmedir.[73] Aramo'nun Suriye yakınlarında bir yer ismi olması[74] ve bazı araştırmalarda Suriye ile eş anlamda kullanılması[75] bu paralelde dikkat çekici bir durumdur. Aramo'nun kısmî ses değişiklikleriyle birlikte doğrudan ve mutlak olarak Ermenileri işaret ettiğini belirten ifadeler de vardır.[76] Buna göre Aramo ya da Aramu, Arame, Arami kelimeleri arasındaki fark sadece yazım farkıdır. Kelimelerin çok geniş yelpazede değerlendirilmesi gerektiğinin üzerinde durulan bir çalışma, sonuç olarak şunu ifade etmektedir: Aramu ve sâir benzer seslere sahip kelimeler, Ermenistan sınırlarını da içine alan Mezopotamya bölgesinde yaşayanlara hatta zaman zaman bölgeye de verilen isimdir.[77] Ermeni tarihçi Moses Chorenensis'in Ermenilerin atalarının Hz. Nûh'un oğlu Yâfes'ten gelme Hayk olduğunu söylemesi önemlidir. Zira Moses Chorenensis, Ermenilerin atalarını Aram ya da Arman, Armen kökünden uzak bir isme bağlamıştır. Böylelikle Moses Chorenensis aslında Ermenileri ismen de olsa daha özgün bir temele oturtmuştur. Zira ileride de bahsedeceğimiz gibi '*a-r-m*' kökünden türeyen her ismin, mutlak manada Ermeni milletini temsil etmediği görülecektir.

Daha önce Moses Chorenensis'in, Hayk'ın soyunu şu şekilde belirtmiş olduğundan bahsetmiştik: Japhethus [Yafes], Gamerus, Thiras, Thorgomus [Togorma], Haicus, Armenacus, Aramæis, Amafia, Gelamius, Harma, Aramus.[78]

Togorma'nın oğlu olan Hayk, Ermenilerin kurucusu sayılmaktadır. Hayk'ın Ermenilerin atası sayılması ise şu şekilde hikâye edilmektedir: '*Hayk, Ermenilerin tarihini Yâfes'e bağlayan bir temsilcidir. Ve hiç şüphesiz Ermenilerin babası sayılmaktadır. Hayk kendi milletinden olanları topladı ve 300 kadar kişiyi Babilion'da bıraktı ve kendisi Ararat Dağı'na devam etti. Bu göç tahminen M.Ö. 2107 ya da 2607 yıllarında gerçekleşti. Oraya vardığında aralarına orada oturan bölge halkından da bir kısım insan katıldı. Bu insanlar Ararat'ta bulunan ve gözlerden uzak bir medeniyete sahip insanlardı. Her hangi bir devletleri olmayıp, Nuh peygamberin dilini konuşuyorlardı. Bunlar Hâm'ın neslinden gelenler olduğu tahmin ediliyor. Hayk'ın önderliğinde gelen topluluğun Ermenistan'a yerleşmesinden sonra da komşulukları devam etti. Şayet bu doğru ise Hâm ile Yâfes'in neslinden gelenler ikinci kez karşılaşmış oldular. Hayk kısa bir süre bu bölgede kaldıktan sonra büyük torunu Cadmus'u orada, Ararat'ın yakınlarında bırakıp batıya doğru hareket etti. Birkaç gün süren yolculuğundan sonra Hayk geniş bir düzlüğe ulaştı ve buraya Hayc adını verdi. Kendisinden sonraki nesiller de bu ismi daima akıllarında tuttular ki Ermenistan'ın kurucusu Togorma'nın soyundan gelmekteydi.*'[79]

(69) Pierre Henri Larcher, *Larcher's Notes on Herodotus*, London 1829, II, 374.
(70) Chorenensis, *a.g.e.*, s. 36; Charles Vallencey, *An Account Of The Ancient Stone Amphitheatre*, Dublin 1812, s. 45.
(71) Christopher Brown, *Itinerarium Totius Sacræ Scripturæ: or, An Abstract Of The Holy Bible*, New York 1858, s. 57.
(72) Chorenensis, *a.g.e.*, s. 385.
(73) Chorenensis, *a.g.e.*, I, XI-XII, s. 35- 36.
(74) David Richard Thomas, *Syrian Christians Under Islam: The First Thousand Years*, Köln 2001, s. 162.
(75) John Kitto, *A cyclopaedia of Biblical Literature*, New York 1846, I, 219.
(76) Edmund Norris, *Assyrian Dictionary*, London 1868, I, 52.
(77) Edmund Norris, aynı yer.
(78) Chorenensis, *a.g.e.*, s. 385.
(79) Francis Rawdon Chesney, *The Expedition For The Survey Of The Rivers Euphrates And Tigris*, London 1850, s. 38.

Buradaki bilgiler Hayk'ın Ermenistan bölgesine göç etmesi ve göç ettiği bölgeye kendi ismini vererek, bölgenin Ermenilere özel kılınması ile ilgilidir. Burada anlatılanların tamamının doğru olduğu bir an için kabul edilse de esâs mesele, Hayk'ın Babilion Bölgesi'ne nasıl geldiğidir.

Antik kaynaklarda rastladığımız ve '*Aram*' ile başlayan, Ermenilere nispet edilen kelimelerin neredeyse tamamının kökenini teşkil eden Aram'ın öyküsü Mikael Chamich'in kitabında geniş şekilde anlatılmıştır.[80] M. Chamich Ermenilerin millî kimliklerini oluşturma aşamasına Aram'ın Anushavan saltanatı ile başlamaktadır: '*Aram, kendisinden önce tahtta bulunan hükümdarın vefatından sonra oun vasiyeti doğrultusunda tahta çıkmıştır. Ermeniler, bu hükümdarın rehberliğinde Kafkasya'dan Taurus'a kadar olan bölgede millî güç olarak varlıklarını korumuşlardır.*'[81] M. Chamich'in Ermenilerin millî kimliklerinin oluşumuna dair verdiği bu ilk bilgilerden sonra Med kralı Neuchar'ın Ermenilerden askerî yardım istemesi ve bu yardım isteği karşısında Aram'ın 50.000 kişilik bir orduyla Medlere yardım etmesi[82] Ermenilerin gerçekten de henüz erken sayılabilecek bir dönemde ciddi güç haline geldiklerini göstermektedir.

Nitekim Aram'ın Medlere yaptığı bu yardım sonrasında Medler'den bir parça toprak aldığı ve sonrasında artan gücüne paralel olarak Babilion kralının davetiyle Kapadokya bölgesine doğru kaydığı da öykülenmektedir.[83] M. Chamich, verdiği bilgilerin devamında Kapadokya bölgesinin Ermenilerin yerleştiği ilk bölgelerden birisi olduğunu izah ettikten sonra[84] Ermenistan'ın birkaç taksimâtından bahseder ve Hayk'ı da bu taksimâtlardan birisinin lideri konumuna getirir. Hayk'ın liderliğindeki *Büyük Ermenistan*'dır.[85]

Böylelikle Ermeni tarihçileri tarafından da Ermeni isminin Aram'dan geldiği kabul edilmekte, Aram pek çok askerî zaferlere imza atmakta, Hayk da Aram'ın kurduğu sistem içerisinde yer alan ve Ermenilerin atası olan bir kişilik olarak değerlendirilmektedir.

2. Ermenistan

Antik Yunan kaynaklarında aktarılan bilgiler çerçevesinde, Armenia olarak isimlendirilen bölgenin tarihinin oldukça eski olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla pek çok medeniyeti içinde barındıran *Armenia* bölgesinin tarihi de en azından bu yönüyle Ermeni milletinden daha erkendir. Kaldı ki, Ermeni kelimesi ile ses benzerliği olan kelimelerin de Ermeni milletinin bağımsız bir millet, topluluk olarak tanınmasından çok daha önceleri kullanıldığı ortadadır.[86]

Öte yandan Ermeniler, Armenia bölgesine göç etmeden önce de bulundukları tüm bölgelerde hiçbir zaman hâkim unsur olamamışlar, çoğunluğu sağlayamamışlardır. Dolayısıyla bu durum Ermenilerin güçlü bir etnik kimlik oluşturmasını da engellemiş ancak din adamlarının çabalarıyla belli bir yere gelebilmişlerdir.[87] Ancak burada hemen şunu vurgulamak yerinde olacaktır; Ermeniler, millet olarak elbette bir anda ortaya çıkmış bir millet değildir. Ermenilerin millet olarak tanınmalarından önce nerede ve hangi isimle yaşadıklarına dair kesin bilgimizin olmadığını söylemek istiyoruz.

Bu çerçevede Heredot'un Ermenistan tanımı, antik kaynaklar içinde en açıklayıcı bilgiler sunan bir tanım olarak göze çarpar. Müellifin kitabında Ermenistan Bölgesi'nin '*Kapadokya bölgesi ile sınır komşusu olan Ki-*

(80) Ayrıca bkz. Zenob de Glag, *a.g.e.*, s. 339, 340.
(81) Chamich, *a.g.e.*, s. 17.
(82) Chamich, *a.g.e.*, s. 18.
(83) Chamich, *a.g.e.*, s. 19.
(84) Ayrıca bkz. Zenob de Glag, *a.g.e.*, s. 343.
(85) Chamich, *a.g.e.*, s. 20. Kalankatlı Moses de buna benzer bir yaklaşım sergilemektedir. Ermenilerin Babil hükümdarının teveccühüyle Ermenistan Bölgesi'ne yerleştirildiğini aktaran Moses, Ermeni hanedanlarından Bagratuniler'in de bölgeye yerleşen bu topluluktan türeme olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Kalankatlı Moses, *a.g.e.*, s. 30, 31.
(86) Bizi bu sonuca götüren, antik kaynaklarda Armenia bölgesinde yaşanan mücadelelerde mutlak manada bir Ermeni varlığından söz edilmeyişidir. Bu bölgede yaşanan siyâsî mücadelelerde yine Roma ve Pers krallıklarının adı geçmekte; hatta bölgede bulunması muhtemel diğer medeniyetlerden de sıkça bahsedilmemektedir. Bkz. Arthur Murphy, *The works of Cornelius Tacitus*, Philidelphia 1818, VI, 186. Ayrıca bkz. Daniela Dueck-Hugh Lindsay-Sarah Pothecary, *Strabo's Cultural Geography*, Cambridge 2005, s. 210; Alexander MacBean-Samuel Johnson, 'Armenia', *A Dictionary of Ancient Geography*, London 1773.
(87) Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 170.

likya bölgesinden sonra gelen zengin otlaklara sahip bir alan' olduğu anlatılır.[88]

Heredot'un aktardığı bu bilgiler çerçevesinde, Kilikya bölgesi ile Ermenistan Bölgesi'nin birbirinden net bir şekilde ayrıldığı görülmektedir. Zira Kilikya'nın Ermenilerin kadîm yurtları olduğu fikri de bu anlamda geçerliliğini yitirecektir. Yine Heredot'a göre '*Kilikya ile Ermenistan arasında sınır, içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmaktır ki adı Fırat'tır. Ermenistan, içinde her biri bir garnizonla tutulan on beş konaklık yol vardır. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular. Bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Dicle'dir. İkinci ve üçüncü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar. Birincisi Ermenistan'dan öbürü Matienlerin ülkesinden gelir. Dördüncüsünün adı Gydnes'tir. Eskiden Kyros'un üç yüz altmış kanala ayırmış olduğu ırmak budur.*'[89]

Buna göre, Kilikya Bölgesi'nden hemen sonra Ermenistan Bölgesi gelir. Bu bölge de Matienler'e kadar, Matienler Bölgesi de Susa'ya[90] kadar uzanır.[91] Heredot'un burada aktardığı bilgilerden yola çıkarak, kesin çizgilere sahip bir Ermenistan Bölgesi'nin tanımlanması mümkün görünmemektedir. Heredot'un Matienler olarak belirttiği yer bugünkü Türkiye- İran sınırında bulunan Urmiye Gölü'nün batısında yer almaktadır.[92] Susa'nın da İran sınırları içinde olduğu göz önüne alınırsa, Heredot'a göre Ermenistan Bölgesi, bugünkü Toroslar'dan İran'ın ortalarına kadar uzanan geniş bir alana tekâbül etmektedir.

Ermenistan bölgesi bugün de olduğu gibi tarihte Asya bölgesi sınırları içinde yer almaktaydı. Ancak bölgeye özel bir isim olan '*Armenia*' denilmesinin tarihi ve sebebi belli değildir. Kelimenin kökeni itibariyle '*yüksek yer*'[93] anlamına gelmesi, belki Asya'nın yüksekçe olan bölgelerine bu ismin verilmesine sebep olmuştur. Nitekim mezkûr bölge daha önce '*Küçük Asya*' olarak bilinmektedir.[94] Bu paralelde öncelikle '*Küçük Asya*' bölgesinin neresi olduğuna dair genel bir bilgi vermek, konunun anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Strabon, Asya Bölgesi'ni tarif ederken, neredeyse günümüzdeki Ege Bölgesi'nden Doğu Anadolu Bölgesi'ne kadar olan tüm bölgeyi ve hatta Hellenler'in (Marmara Bölgesi) bir kısmının da bu bölgede olduğunu nakleder. Strabon'a göre Asya, Toroslar'ın kuzeyinden, Hellenlere kadar olan tüm bölgeye verilen bir kıta ismidir.[95]

Heredot da Asya'yı hemen hemen bu ölçülerde tavsif eder.[96] Ancak Heredot'un kitabının hemen başında yer alan haritaya göre Küçük Asya, Toroslar'ın kuzey batısında yer alan ve doğuda Fırat Nehri ile sınırlanan bölgedir.

Kaynakların yanı sıra Ermeniler ve Ermenistan konusunda geniş bir araştırması olan René Grousset da Frigyalılar'ın Küçük Asya'da yerleştikleri bölgeyi, güneydoğuya doğru Kilikya Kapıları'na, kuzeydoğuya doğru Hattuş'un (Boğazköy, Hititlerin eski başkenti) kuzeyindeki Höyük'e kadar genişleterek[97] Frigyalılar'ın yerleşim esasına göre Küçük Asya bölgesini tanımlar.

Naklettiğimiz bilgilerin birleştikleri coğrafi alan, Kilikya olarak bilinen alandır.[98] Toros Dağları'ndan hareketle kuzeydoğuda Fırat nehrinin çevrelediği alan, '*Armenia*' olarak tavsif edilmektedir. Hatta Strabon'da burası '*Küçük Armenia*' şeklini almıştır.[99]

(88) Heredot, *a.g.e.*, s. 308.
(89) Heredot, *a.g.e.*, s. 310.
(90) Pers İmparatorluğu'nun başkentlerinden birisidir ve Basra Körfezi'ne yaklaşık 100 Km. uzaklıktadır.
(91) Heredotos, *a.g.e.*, s. 260.
(92) Aynur Keskin, *Amisos Şehrinin Tarihi*, Berlin 2005, s. 7.
(93) Komisyon, 'Armenia', *Chambers's Encyclopaedia*, , USA 1870, I, 410.
(94) Küçük Asya'nın doğusundaki bir bölgeye I. ve II. Ermenistan dendiği bilinmektedir. Ancak bu da Küçük Asya'nın tamamının ya da büyük bir bölümünün Ermenistan olarak adlandırılmasının doğru olduğunu göstermemektedir. Charles Texier, *a.g.e.*, I, 15, 16.
(95) Strabon, *a.g.e.*, s. 2.
(96) Heredotos, *a.g.e.*, s. 38.
(97) René Grouuset, *a.g.e.*, s. 66, 67.
(98) Her ne kadar Heredot Armenia bölgesi ile Kilikya'yı birbirinden ayırmışsa da Kilikya'nın daha geniş bir bölge ismi olan Asya bölgesinin içinde yer alması olağandır.
(99) Strabon, *a.g.e.*, s. 28, 48.

Heredot'ta yer alan Küçük Asya, Strabon'da yer alan Küçük Armenia tabirlerinden başka Arapça kaynaklardan *Mu'cemu'l-Buldân*'da Ermenistan'ın hem Küçük Ermenistan ve Büyük Ermenistan olarak ikiye, Büyük Ermenistan'ın da kendi arasında dört bölgeye ayrıldığı görülmektedir: Ermenistan Bölgesi öncelikle ikiye ayrılır, bunlardan birisi Küçük, diğer, Büyük Ermenistan'dır. Ermenistan'ın en geniş sınırı Berzaa'dan Bâbu'l-Ebvâb'a kadardır. Başka bir yönden de Rum beldelerine, Kabk Dağı'na ve Sâhibu's-Serîr'e kadardır. Büyük Ermenistan, Hîlat ve çevresi; Küçük Ermenistan da Tiflis ve çevresidir. Bazıları demiştir ki, Ermenistan üç bölgedir. Bazıları da demiştir ki dört bölgedir: Birincisi, Beylegân, Gabele, Şirvan ve bu yerlere sınır olan yerlerdir. İkincisi, Cürcân ve Soğdebîl ve Bâb-u Feyrûzgubaz ve Lekz'dir. Üçüncüsü, Büsfürrecân, Debîl, Sirâc-Tayr, Bağrevend ve Neşevâ'dır. Dördüncüsü, Safvan b. Muattal'ın kabrinin bulunduğu yerdir. Burası Ziyad Kalesi'ne yakındır. Dördüncü Ermenistan'da bulunan yerler; Şimşât, Kalîkala, Ercîş, Bâcuneys, Errân, Sîs(e)cân, Debîl, Neşevâ, Sirâc-Tayr, Bağrevend ve Helât'tır.[100]

Yâkut'tan daha önce yaşamış olan Belâzurî'de de benzer bir anlatımın olduğu görülmektedir.[101] Belâzurî, İrminiyye fetihlerini anlatırken Şimşât, Kalikala, Hilat, Erciş ve Bâcuneys dördüncü Ermenistan; Büsfürrecân, Debîl, Sirac-Tayr ve Bağrevend üçüncü Ermenistan; Cürcân ikinci Ermenistan; Sîsecân ile Erran ise birinci Ermenistan olarak tanımlar.[102] Fakat Belâzurî'de Yâkut kadar ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Buna göre Arap kaynakları Ermenistan Bölgesi'nin Kuzey'de Hazarlara kadar uzandığını kabul eder. Zaten Belâzurî'ye göre Ermenistan Bölgesi'nde bulunan Cürcân ve Erran Hazarlar'ın, diğer yerler ise Rumlar'ın elindedir.[103] C. Texier'in Ermenistan Bölgesi için zikrettiği yedi şehir, Arap kaynaklarında verilen bölgelerden biraz daha farklıdır: Amasya, Turhal, Alaçam, Vezirköprü, Samsun, Niksar ile Sinop.[104] Yazar bu şehirleri '*Armenia dairesi*' olarak adlandırmaktadır. Şimdiki Karadeniz Bölgesi'ni bir daire içine alıp bölgeyi bu şekilde tarif eden yazara göre Armenia bölgesi tüm Kapadokya'yı -Malatya, Kayseri, Toroslar- kapsamaktadır.[105] Yazarın burada '*Armenia*' ile '*Armenia dairesi*' arasındaki farklı tanımlamalar yapmasının nedeni ise anlaşılamamaktadır. Kaldı ki yazarın verdiği bilgiler, Heredot başta olmak üzere kaynaklarda verilen bilgilerle çelişmekte, daha dar bir çerçeve içindekalmaktadır.

Öte taraftan bölgenin Ermeni araştırmacılar tarafından ne şekilde algılandığının bilinmesi, çalışmanın objektifliğini yansıtması açısından önemlidir. Bu çerçevede Hrand Pastırmadjian, *Ermeni Tarihi* isimli çalışmasında Ermenistan Bölgesi'ni '*Büyük Ermenistan*' ve '*Küçük Ermenistan*' olarak ikiye ayırır. Pastırmadjian'a göre Büyük Ermenistan olarak anılan bölge, Erzurum, Muş, Van ve Erivan'dan; Küçük Ermenistan ise Sivas, Erzincan ve Malatya'dan müteşekkildir.[106] '*Yukarı Ermenistan*' ve '*Aşağı Ermenistan*' olarak adlandırılan bölgelerin de bahsettiğimiz Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan'dan farklı tanımlamalar olmadığını burada ifade etmek istiyoruz.

3. Avrupa'dan Trakya'ya, Trakya'dan Anadolu'ya Göç

Ermenilerin tarihi, göçlerden oluşmuş bir tarihtir, ifadesi her ne kadar iddialı ise de çok da yanlış değildir. Ermeniler, bilinen tarihleri boyunca hem bulundukları bölgeler içinde, hem de bulundukları bölgelerden dış bölgelere sürekli göç etmiş ya da ettirilmişlerdir.[107] Bu göçlerin altında yatan temel se-

(100) Yâkut, *a.g.e.*, I, 160.
(101) Belâzurî, *a.g.e.*, s. 272.
(102) Belâzurî, *a.g.e.*, s. 273.
(103) Belâzurî, *a.g.e.*, s. 273.
(104) Charles Texier, *a.g.e.*, I, 20.
(105) Charles Texier, *a.g.e.*, I, 20. Ayrıca bkz. Agat'angeğos, *a.g.e.*, b. 3/1-15.
(106) H. Pastırmadjian, *a.g.e.*, s. 34; Agat'angeğos, b. 113/12-14; Ayrıca bkz. Rouben Galichian, *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage*, London 2004, s. 13.
(107) Oldukça geniş bir sahada hareket eden Ermeni topluluklarının, Afganistan'a kadar ulaşan göçleri söz konusudur. Bu haliyle Ermenilerin, V. yüzyıla kadar olan süreçte, belli bölgelerde toplanması söz konusu ise de kısmen İran'ın doğusuna doğru ilerledikleri görülmektedir. Ghazar P'arpec'i', *a.g.e.*, b. 2/ 67.

bebin sadece ırkî sebep olamayacağı açıktır. Göçler esâsen çoğunlukla bölgesel nedenlerle, kısmen de Ermenilerin kendi çevresindeki kavimlerle sorun yaşamasından sonra gerçekleşmiştir.[108]

Nitekim Ermenilerin Anadolu'da, Ermenistan olarak isimlendirilen bölgede iskânından önce de göç etmek zorunda kaldığı ve bu göçlerinin yaklaşık M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren gerçekleşmeye başladığı ifade edilmektedir.[109] Ermenilerin göçlerinin tarihlerini incelerken muhakkak önce Frigyalılarla olan birlikteliklerini; Frigyalılar'dan koptuktan sonra yerleştikleri bölgede hâkim unsur olan Urartularla olan ilişkilerini ortaya koymak gerekmektedir. Böylelikle Ermeni kimliğinin tanımlanmasında Frigya ve Urartuların ne ölçüde rol oynadığı da açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Heredot tarafından ortaya atılan *Ermeniler*in *Frigyalıların bir kolonu* olduğu düşüncesi, Ermenilerin kökenini ortaya koymada önemli bir noktadadır. Kendisinden sonraki antik tarih ve coğrafya yazarları tarafından pek üzerinde durulmasa da bize göre bu durum Ermenilerin erken tarihleri için önem taşımaktadır. Zira Ermeniler, topluluk olarak tarihin her döneminde tanımlansa bile kökenleri hakkındaki tartışmaları sona erdirecek bir hükme varmak zordur. Bundan dolayı Ermenilerin Frigyalılarla olan münasebetleri, kökenlerine dair ipuçları sunması bakımından oldukça önem taşımaktadır.

Frigyalıların Anadolu'ya nereden ve neden geldikleri, bu çalışmanın alanına girmemekle beraber; Trakya tarafından göç ettikten sonra Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyet sahasına yerleşen Frigyalıların, Anadolu'nun neredeyse tamamına yayılmayı başardığını söylemek mümkündür. Frigyalılar, bugünkü yerleşim isimleriyle batıda Kütahya ve Afyon'dan güneyde Antalya'ya [Lykia], kuzeyde Bolu'dan kuzeybatıda Marmara Denizi, doğuda ise Kızılırmak, , Niğde ve Yozgat'a kadar olan alanda, bir dönem de olsa aktif biçimde rol üstlenmişlerdir.[110] Heredot'un verdiği bilgiye dayanarak Ermenilerin Anadolu'da ilk yerleştikleri bölgelerin de bu bölgeler olduğunu ifade edebiliriz. Bahsettiğimiz tarihlerden oldukça geç bir döneme tekâbül etse de bugünkü İzmit'in sınırları içinde bulunan ve Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllarda Ermenilerin yerleşim yeri olarak bilinen Ermeni Pazarı[111] [Akmeşe, Armeşe]'nın varlık sebebini de açıklamaktadır.[112]

Şüphe yok ki, gerek Anadolu'ya intişârları ve gerekse yerleştikleri bölgelerdeki güçlü varlıkları Frigyalıları dünyanın en köklü milletlerinden birisi olma konumuna getirmiş, Romalılar ya da Persliler kadar olmasa da Frigyalılar da dönemin[113] en güçlü iktidarlarından birisi olmuştur. Hatta Mısır kralı[114] Pfammiticus zamanında Frigyalılara, dilleri benzememesine rağmen, sadece aksan benzerliği nedeniyle bir başka güçlü medeniyet olan Mısırlılar gözüyle bakıldığı dahi ifade edilmekte,[115] bu durum da Ermenilerin Frigyalılarla birlikte hareket etme nedenini açıklamaktadır.

Antik kaynaklarda ise Frigyalılar'ın kökenleri hakkında verilen bilgiler birbirinden farklıdır. Josephus ve St. Jerome'ye göre Frigyalılar, Gomer'in oğullarından birisi olan Togorma'dan gelmektedir. Onlar, İbrânice Tigrammanes[116] ismiyle bilinirlerdi.

(108) Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005, s. 159.
(109) Konuyla ilgili geniş bilgi için, Ermenilerin antik tarihlerinin yer aldığı müze katoloğuna bakılabilir: Petaken Patmakan Tangaran Babken-Nikoghosi Arakelyan, *Guidebook to the State Historical Museum of Armenia*, Armenia, SSR 1968.
(110) Lynn E. Roller, *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*, USA 1999, s. 64.
(111) İbn Kemal, Şemsüddin Ahmed, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Hzr: Şerafettin Turan, Ankara 1983, II, 8, 9.
(112) Ermenilerin tarihinin, Ermeni Kilisesi'nin tarihiyle paralel geliştiğini daha önce belirtmiştik. Bu duruma göre Ermenilerin ilk yerleşim yerleri her ne kadar Marmara Bölgesi civarı olsa da, asıl yerleşim yerlerinin Doğu Anadolu Bölgesi olduğunu vurgulamak istiyoruz. Nitekim dinî ritüelleri de bu bölgeye işaret etmektedir. Agat'angeğos, *a.g.e.*, b. 10-11.
(113) M.Ö. XII ile M.Ö. VII. yüzyıllar arası kastedilmektedir.
(114) Ermenistan'ın Mısırla olan bağlantısı da herhalde Frigyalılar sayesinde olmuştur. İlgi için bkz. P'arpetsi, *a.g.e.*, b. 8.
(115) William Guthrie- John Gray, *A General History Of The World*, London 1764, II, 49.
(116) Behistûn yazıtında geçen ve bir Ermeni ismi olduğu ifade edilen '*Tigra*' da acaba bu kelimeden mi türetilmedir, bilemiyoruz. Ancak Tigra-m şeklinde yazıldığında kelime sadece ismin –i halini alacağından buna pek ihtimal vermiyoruz.

Heredot, Strabo, Pliny ve *Euftathius*'a göre ise Frigyalılar, Brygians kelimesinden türetilmiş, Makedon halklarından birisidir. Bunlar Makedonya'dan Küçük Asya'ya geçmişlerdir. Bryigians ile Phrygians şeklinde ifade edilen milletler de aynı millettir. Muhtemelen Makedonya'dan Asya'ya olan göçlerinden sonra Asya'dakiler kendilerine Phrygians (Frigyalılar) demişlerdir. Bochart'a göre Gomer ile Phrygia arasında da anlam bakımından organik bir bağ vardır. Phrygia, Gomer'in Latince karşılığıdır. Josephus, Galatianlar'ın babasının Gomer olduğunu söylemektedir. Phyrgians, muhtemelen Asya'ya göç ettikten sonra bu ismi almışlardır.[117]

Antik kaynaklarda verilen bilgilerden iki durum ortaya çıkmaktadır. Buna göre Ermeniler Frigyalılarla aynı kökene sahip bir millettir. Neticede Ermenilerin de Gomer ve aynı zamanda Togorma'yla köken münasebetinin bulunduğu, daha önce de aktardığımız üzere, Ermeni müelliflerince ileri sürülmektedir. Dolayısıyla Ermenilerin Frigyalılarla olan köken birlikteliği ancak bu şekilde izah edilebilmekte ve Frigyalılar Ermeniler arasındaki organik bağ kurulabilmektedir. Nitekim bu iddia hayli araştırmada kendisine yer bulmuş ve Ermenilerin Frigyalılarla, bir başka ifadeyle kendi akrabalarıyla birlikte, onların küçük bir kolu olarak Anadolu'ya göç ettikten sonra yukarıda zikrettiğimiz bölgeye yerleşmişlerdir.[118] Burada dikkat çeken bir başka husus da Gomer'in Brygia'ya dönüş şeklidir ki bu durum da etimolojik açıdan izah edilmiştir.[119] Ancak biz yukarıda Gomer ve Togorma'nın Ermenilerin ataları olup olamayacağı noktasında bir takım farklı bilgiler vermiştik. Şu halde Ermenilerin Frigyalılarla batı Trakya'dan birlikte göç etikleri ve bugünkü Ege Bölgesi civarına yerleştikleri kabul edilse bile, ki biz de öyle kabul ediyoruz, Frigyalılarla her hangi bir köken birlikteliğine dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Zira Ermenilerin ataları olarak zikredilen isimlerin de gerçekliği şüphelidir. Şu halde, Ermenilerin Frigya'ya mensup bir kabile olduğunu kesin bir dille söylememiz mümkün değildir.

Urartular'ın Anadolu'da bilinen tarihleri ile Frigyalıların bilinen tarihleri aynı yüzyıl dönemleri içindedir. M.Ö. XIII. yüzyıl ile II. yüzyıl arasında, bugünkü Doğu Anadolu'da hüküm süren Urartular'ın Tevrat'ta *'Ararat'* şeklinde geçtiği ifade edilmektedir. Buna göre Ararat, Hz. Nûh zamanındaki tufanda geminin oturduğu dağların bulunduğu bölgenin veya doğrudan dağın ismidir.[120]

Khaldia[121] ve Uruatri şeklinde de telaffuz edilebilen[122] Urartu'ların Nairi ve Uruatri gibi milletlerden oluşmuş bir konfederasyon ya da iki halkın birleşerek tek bir devlet oluşturduğu düşünülmektedir.[123] Urartuların devletleşebilmeleri ancak Asurlularla birleşme süreçlerine tekâbül eder. Askerî alanda Urartuların da başarı kazanmasıyla, bölgedeki hâkimiyetlerinin güçlenmesi ve Asurlularla birlikte hareket etmelerini beraberinde getirmiş ve Asurlu kral Shalmaneser'in de etkisiyle Urartularla Asurlular arasında bir ittifak söz konusu olmuştur. M.Ö. 844 yılında Lutipri'nin oğlu Asurlu kral Sarduri zamanında da bu ittifak gelişerek Urartular, Van, Thuspa [Tuşpa] merkezli güçlü bir krallık haline gelmiştir.[124] M.Ö. VII. yüzyılda Asurlular, M.Ö. II. yüzyılda da Urartular yıkılacaktır.[125]

Ermenilerin millet olarak Frigyalılarla birlikte göç ettiğini ve daha sonra Frigyalı-

(117) William Guthrie- John Gray, *a.g.e.*, II, 50. Bu duruma göre Avrupa'daki Frigyalılara da Brygians denmektedir. Bkz. Komisyon, *An Universal History, From The Earliest Account Of Time*, London 1747, IV, 443.

(118) Frederick Guest Tomlins, *An Universal History of The Nations of Antiquity*, Halifax 1844, s. 513; Komisyon, *An Universal History…,* IV, 443.

(119) Henry Rogers, *The Works of Jonathan Edwards*, London 1839, II 669.

(120) Yaratılış, 8:4. Ararat'tan [Kardo] kastın 'Cudi Dağı' olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. Aziz Günel, *Türk Süryanileri Tarihi*, İstanbul 1970, s. 29.

(121) Khaldia, bayramlarda kendisine 17 sığır ile 34 koyun kurban edilen ve Asur menşeili bir Urartu Tanrısı'dır. Asurluların kuzeydeki ibadet merkezi olan Musasir Antik Kentine dayandırılmaktadır. Donald Alexander Mackenzie, *Myths of Babylonia and Assyria*, USA 1915, s. 353-355.

(122) D. G. Hogarth, *The Ancient East*, USA 2006, s. 26.

(123) John Boardman, *The Cambridge Ancient History*, United Kingdom 1982, I, 328.

(124) John Boardman, *a.g.e.*, s. 337, 338, 339 vd.

(125) Geniş bilgi ve görseller için bkz. Antonio Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey: From Earliest Settlements to Islam,* Australia 2006, s. 91-104.

lar'dan koparak M.Ö. VII. veya VI. yüzyıllarda Urartu Krallığı'nın bulunduğu bölgeye geldiğini kabul edersek, Ermenilerin Urartularla her hangi bir köken birlikteliğinin olamayacağını baştan söylememiz gerekecektir.[126] Fakat Urartuların mezkûr bölgede kuruluşundan önce Ermenilerin de Urartular içinde aktif rol üstlenip üstlenmedikleri ortaya konursa, Urartularla Ermeniler arasındaki münasebet daha açık bir şekilde tanımlanmış olacaktır.

Bu çerçevede ilk olarak Ermenilerin, Frgiyalılar'dan koparak Doğu Anadolu bölgesine yerleşimlerinin, Urartu krallığının oluşumu ile doğrudan ilgisinin kurulduğunu ifade edebiliriz. Buna göre Urartuların güçlenerek Asurlulara karşı hâkimiyet kurmasından önce Ermeniler bu bölgeye yerleşmiş ve Urartu medeniyetinin oluşumuna etki etmiştir. Bu etkinin mantık örgüsü de şu şekilde kurulmaktadır: Ermenilerin kurucusu olarak kabul edilen Hayk da Khald kelimesinden değişime uğrayarak türetilmiştir. Khald [Khaldia] da daha önce geçtiği üzere bir Urartu tanrısıdır.[127]

Bugünkü Ermenileri antik kaynaklarda ararken '*Ermeni*' şeklinde çevrilen ve Ermeni milletine matuf olan kelimelerin neredeyse tamamı '*Aram*' ile başlamakta ve değişik eklerle bitmektedir. *Aram, Arame, Arami, Aramu, Armenos* veya *Armenios* antik kaynaklarda geçen ve Ermeni milleti şeklinde çevirisi yapılan kelimelerden bazılarıdır. Bunların dışında sadece özgün olarak '*Hay[k]*' kelimesi vardır ki bu da mitolojik bir gerçekliğe tesadüf eder.

'*Hay[k]*' kelimesi hariç olmak üzere ki bu kelime de Frigyalılarla Ermeniler arasındaki münasebete esâs teşkil etmekteydi, antik kaynaklarda geçen '*Aram*' ile başlayan kelimelerin tamamı Urartu kralı olan '*Aram*'dan türetilmiş gibi görünmekte ve bu kez de Ermenilerle Urartular arasında bir bağ teşkil edilmiş olunmaktadır.

Aram ya da *Arame*, *Aramu*, M.Ö. 858-844 yıllarında Urartu kralı olup,[128] Urartu yazıtlarında adından bahsedilen ilk kraldır. Ancak Aram zamanında Urartular daha çok konfederasyon görünümünde iken Sarduri zamanında (844-828) Urartular, Van-Tuşpa [Van Kalesi] merkezli bağımsız bir krallık halini almıştır.[129]

Şu halde Aram ve türevlerini günümüzdeki Ermeni milletini işaret edecek şekilde, '*Ermeni*' olarak çevirmenin hata olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Nitekim adı geçen bölgede yapılan kazı çalışmalarında elde edilen bulgularda[130] Ermenilere ait her hangi bir unsurun çıkmaması, yazıtlar başta olmak üzere medeniyete ilişkin tüm verilerin Urartuları göstermesi de bu görüşümüzü desteklemektedir. Şayet anılan bölge ya da Tuşpa, Ermenilerin yerleştikleri ve güçlendikleri bölge olarak kabul edilirse,[131] en azından burada Ermenilere ait bazı bilgilerin de çıkması beklenirdi. Bazı Ermeni tarihçilerin iddia ettikleri gibi Urartuların Ermeni dilini konuştukları ya da Urartu kralı Aram'ın Ermeni dilini öğrenmeleri ve konuşmaları için Kapadokya bölgesindeki insanlara emir vermesinin[132] de gerçekçi olduğunu düşünmüyoruz.

Netice itibariyle, Ermenilerin son zamanlarda bir takım politik söylemlerine malzeme ettiği Ararat'ın da Ermenilerle ilgisinin olmadığı, Ararat'ın Ermenilerden tamamen farklı bir halk olan Urartulara matuf olduğunu ifade etmek istiyoruz. Ararat kelimesinin

(126) Nitekim Urartuların, Ermenilerin ilk ataları olduğu da ciddi şekilde savunulmaktadır. Tartışmalar için bkz. Gevorg A. Tirats'yan-Rouben Vardanyan, *From Urartu to Armenia*, Neuchâtel 2003, s. 13, 14, 15 vd.

(127) Vahan M. Kurkjian, *a.g.e.*, s. 43-48.

(128) Aram ya da Aramu, Urartuların bilinen en eski kralıdır. M. Chahin, *a.g.e.*, s. 62.

(129) M. Chahin, *Before the Greeks*, Great Britain 1996, s. 99.

(130) Kazılarda elde edilen kimi bulgular, Urartularla Yahudiler arasındaki münasebetlere delalet edebiliyor ancak Ermenilere ait her hangi bir ifadeye rastlanmıyor. Urartuların Yahudilerle olan münasebetleri için bkz. G. R. H. Wright, *Ancient Building in South Syria and Palestine*, Netherlands 1985, I, 493.

(131) Aslında Ermenilerin Doğu Anadolu'da daha çok Ararat eyâletinde bulunan Vağarşapat, Artaşat ve Dvin'de yoğunlaştıklarını söyleyebiliriz. Ermenilerin bölgeyle ilk temasın da, Ermeni alfabesini bulan St. Mesrob tarafından gerçekleştirildiği aktarılmaktadır. Bkz. Korivn, *a.g.e.*, b. 9. Ayrıca bkz. P'arpetsi, *a.g.e.*, b. 8; Sebeos, *a.g.e.*, b. 1.

(132) Vahan M. Kurkjian, *a.g.e.*, s. 22. Hatta Ermeni dilinin zamanla Urartu dilinin yerini aldığı dahi ifade edilebilmektedir. Geniş bilgi için bkz. George Mouradian, *Never to Die*, USA 2004.

sesli harfleri çıkarıldığında kalan 'r-r-t' harflerine sesli harfler eklenerek türetilen 'Urartu' kelimesinden farklı olarak 'Ararat'ın da türetilebileceği göz önüne alındığında Tevrat'ta geçen Ararat'tan kastın Urartular olduğu iddiası daha gerçekçi olur. Kaldı ki Ermenilerin bölgeye göçleri, Urartuların kurulmasından yüz yıl kadar sonra olduğundan, Urartularla Ermenilerin ortak bir kökene sahip olduğunun iddia edilmesi tarihî vâkıalara da aykırı düşecektir. Şu halde biz, dönemin şartlarını da göz önünde tutarak Ermenilerin kökenlerini Urartular'dan ziyade, Heredot'un da ifade ettiği gibi, Frigyalılara yakınlaştırmayı daha doğru bulmaktayız.

Sonuç

Ermenilerin toplumsal düzeyde var oldukları yüzyıllarda barındıkları coğrafya, Yunan, Pers gibi büyük imparatorlukların hüküm sürdüğü bir coğrafyada söz konusudur. Mezkur imparatorlukların gücüne erişemeyen ve doğal olarak milâdî V. yüzyılın ortalarından itibaren belirli alanlara sıkışıp kalan Ermeni toplumu, *millet* olabilme telaşının yanı sıra varlığını idâme ettirebilme anlamında da çaba sarf etmekteydi. Roma ile Persliler arasında bölgede hâkimiyet sağlama telakkîlerinden neşet eden çatışmalarda, siyaseten güçlü bir kimliğe sahip olmayan Ermenilerin *taraf olma* ya da *olmama* gibi bir durumla karşı karşıya kalması nedeniyle onların, erken devirlerde kendilerine ait bağımsız, medenî bir yapı oluşturması da beklenemezdi. Kaldı ki Ermenilerin önceki dönemlerde de Frigya, Urartu gibi medeniyetlerin hâkimiyeti altında yaşamlarını sürdürdükleri, kendilerine ait egemenlik sahası oluşturamadıkları bilinmektedir.

Gerek klasik Yunan, Süryani, Pers kaynaklarında gerekse İslam tarihi kaynaklarında, Ermeni toplumuna ait kuvvetli izlere tesadüf edilememesinin nedeni de bunlar olmalıdır. Dolayısıyla en azından sosyolojik açıdan Ermeni algısının oluşumunu izah etmek ve algı oluşumundan sonra Ermenilerin yaşam alanlarını tavsif ederek Anadolu'daki varlıklarının keyfiyetlerini izah etmek bu çalışmanın esasını oluşturmuştur.

Millî argümanlardan uzak kalabilmek amacıyla, sadece Ermeni kaynaklarına müracaat etmeden ancak çalışmamızın başında zikrettiğimiz bazı Ermeni kaynaklarını da göz önünde tutarak 'Ermeni' kelimesinin kökenine dair izahatımız, aslında bugünkü manada kullanılan 'Ermeni' kelimesi ile kaynaklarda geçen ve 'e-r-m' harflerinden türetilen kelimelerin doğrudan ilgisinin olmadığı yönünde bir sonuca tekâbül etmiştir. Fakat millî saiklerle yazıldığını iddia ettiğimiz Ermeni müelliflerin eserlerinde geçen ve Ermeni milletini tanımlayan 'Hayk' kelimesinin ise doğrudan Ermeni milletini kapsadığı sonucuna varılmıştır. Vâkıa 'Hayk' kelimesi de bir şekilde Yâfes'le birlikte Nuh'a bağlanabilmiştir. Bu çerçevede 'Ermenistan' kelimesi de Ermenilerin ana yurdu konumu olmaktan çıkmış 'Hayastan' şeklinde nitelenen bir coğrafî alana dönüşmüştür. Ermenistan olarak kaynaklarda geçen bölgenin de Ermenilerin bu bölgeye göçlerinden çok daha önce var olduğu belirlenmiş hatta Ermeni milleti ismini de bu bölgeden almışlardır. Yani 'Hayk'ın oğulları Ermenistan'a göçlerinden sonra 'Ermeni' kelimesi ile tavsif edilir olmuştur.

Neticede millet halinde birlikte hareket/ göç ve bulunulan bölgede diğer güçlerle mücadele edebilme yetenekleri, Ermenileri erken bir tarihte olmasa da belli dönemlerde bölgesel iktidarlıklara taşımış, aralarında bulunan ahlâkî yapı sayesinde de varlıklarını korumuşlardır.

Bibliyografya

Adontz, Nicolas, Histoire d'Armenie, Paris 1946.

Agathangelos, History of the Armenians, Çvr: R. W. Thomson, New York 1976.

Aristakes Lastivertc'i, The History os Vardapet Aristakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasi-

oned by Foreign Peoples Living Around Us, Çvr: Robert Bedrosian, New York 1985.

Aslan, Kevork, Etudes Historiques Sur Le Peuple Armenien, Paris 1928.

Atlas Hayastani, Lübnan 1965.

Belâzûrî, Fütûhu'l-Buldân, Trc: Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Boardman, John, The Cambridge Ancient History, United Kingdom 1982, I, 328.

Boettiger, Louis Angelo, Armenian Legends and Festivals, Minneapolis 1920.

Brown, Christopher, Itinerarium Totius Sacræ Scripturæ: or, An Abstract Of The Holy Bible, New York 1858.

Bussell, Frederick William, The Roman Empire, New Jersey 2000.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, es-Sıhâh, Tâcu'l-Lüga ve Sıhâhu'l-Arabiyye, Beyrut 1990.

Chahin, M., Before the Greeks, Great Britain 1996.

Chamich, Michael, History of Armenia, Çvr: Johannes Avdall, Calcutta 1827.

Chesney, Francis Rawdon, The Expedition For The Survey Of The Rivers Euphrates And Tigris, London 1850.

Chorenensis, Moses, Historiae Armenicae Libri, Çvr: William - George Whiston, Dublin 1812.

Deuxeime ,Tome, Imprimerie du Senat de J. Bardi, Rome 1917.

Dueck, Daniela - Lindsay, Hugh - Pothecary, Sarah, Strabo's Cultural Geography, Cambridge 2005.

Ebu'l-Fazl İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, Lisânu'l-Arab, Dâru'l-Maarif-Kahire 1119.

Erhat, Azra, Mitoloji Sözlüğü, İstanbul 1993.

Erzen, Afif, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1984.

Firuzabadi, Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, Kâmusu'l-Muhît, BYY BTY .

France, John, Victory in the East, Great Britain 1994.

Galichian, Rouben, Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage, London 2004.

Garsoian, Nina, 'The Arsakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)', The Armenian People from Ancient to Modern Times, Ed. Richard G. Hovannisyan, New York 1997.

Ghazar P'arpec'i', History of the Armenians, Çvr: Robert Bedrosian, New York 1985.

Ghewond, Ghewond's History, Çvr: Robert Bedrosian, Long Branch, N. J. 2006.

Gibbon, Edward - Milman, Henry Hart, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, London 1846.

Grousset, René, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005.

Guthrie, William - Gray, John, A General History Of The World, London 1764.

Günel, Aziz, Türk Süryanileri Tarihi, İstanbul 1970.

Gürün, Kamuran, Ermeni Dosyası, Ankara 2001.

Heredotos, Heredot Tarihi, Çvr: Müntekim Ökmen, İstanbul 1973.

Hoerder, Dirk, Cultures in Contact, USA 2002.

Hogarth, D. G., The Ancient East, USA 2006.

İbn Esîr, Ebû Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdu'l-Kerîm (630/1233), el-Kâmil fi'-Târih, Thk: Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut-Lübnân 1987.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdu'l-Melik (218/833), es-Sîretü'n-Nebeviyye, Beyrut 2007.

İbn İshâk, Ebû Bekir b. Muhammed (151/768), es-Sîretü'n-Nebeviyye, Thk: Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut 1971.

İbn Kemal, Şemsüddin Ahmed, Tevârih-i Âl-i Osman, Hzr: Şerafettin Turan, Ankara 1983.

İbn Kesîr, Ebu'l- Fidâ İsmail (774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye, Thk: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Cîze 1997.

Kalankatlı Moses, Alban Tarihi ve Alban Salnâmesi, Çvr: Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.

Kaşgarlı, M. Aktok, Kilikya'ya Tâbî Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara 1990.

Keskin, Aynur, Amisos Şehrinin Tarihi, Berlin 2005.

Khorenats'i, Moses, History of the Armenians, Çev. Robert W. Thomson, USA 1978.

Kılıç, Davut Kılıç, 'Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Kilisenin Rolü', Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13-1, Elazığ 2008.

King, L. W. - Thompson, R. C., The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia, London 1907.

Kitto, John, A cyclopaedia of Biblical Literature, New York 1846.

Komisyon, 'Armenia', Chambers's Encyclopaedia, , USA 1870, I, 410.

Komisyon, 'Armenia', Encyclopaedia Londinensis, or, Universal Dictionary Of Arts, Sciences And Literatures, London 1810.

Komisyon, An Universal History, From The Earliest Account Of Time, London 1747.

Korivn, The Life of Mashtots, Çvr: Bedros Norehad, New York 1964.

Ksenophan, Yunan Tarihi (Hellenika), Çev. Suat Sinanoğlu, Ankara 1999.

Ksenophon, Anabasis, Çvr: Hayrullah Örs, İstanbul 1944.

Kurkjian, Vahan M., A History of Armenia, New York 2008.

Laçiner, Sedat, Türkler ve Ermeniler, Ankara 2005.

Larcher, Pierre Henri, Notes on Heredotus, London 1829.

MacBean, Alexander - Johnson, Samuel, 'Armenia', A Dictionary of Ancient Geography, London 1773.

Mackenzie, Donald Alexander, Myths of Babylonia and Assyria, USA 1915.

Mallory, J. P., Hint-Avrupalıların İzinde, Çev. Müfit Günay, Ankara 2002.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el- Hüseyn (330/956), Mürûcu'-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, Thk: Muhammed Hişâm en-Na'sân, Abdulmecid Ta'me el-Halebî, Beyrut-Lübnan 2005.

Mouradian, George, Never to Die, USA 2004.

Murphy, The works of Cornelius Tacitus, Philidelphia 1818.

Nettleship, Henry, Contributions to Latin Lexicography, USA 2010.

Norris, Edmund, Assyrian Dictionary, London 1868.

Osman C. et-Türk, Safahât-u min Târihi'l-Ümmeti'l-Ermeniyye, BYY 1960.

Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Trc. Fikret Işıltan, Ankara 1999.

Pastırmadjian, H., Historie De L'Armenie, Paris 1949.

Patmakan, Petaken - Babken, Tangaran - Arakelyan, Nikoghosi, Guidebook to the State Historical Museum of Armenia, Armenia, SSR 1968.

P'awstos Buzandac'i', History of the Armenians, Çvr: Robert Bedrosian, New York 1985.

Roller, Lynn E., In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele, USA 1999.

Sagona, Antonio, The Heritage of Eastern Turkey: From Earliest Settlements to Islam, Australia 2006.

Saint - Martin, M. J, Histoire D'Armenie, Paris 1841.

Sebeos, Sebeos' History, Çvr: Robert Bedrosian, New York 1985.

Sevim, Ali, Anadolu'nun Fethi- Selçuklular Dönemi, Ankara 1988.

Seyfeli, Canan, İstanbul Ermeni Patrikliği, Ankara 2005.

Smith, William, 'Peneius', Dictionary of Greek and Roman Geography, Boston 1854.

Stone , Michael E., Apocrypha, Pseudepigrapha, and Armenian Studies, Belgium 2005.

Strabon, Geographika, Çev: Adnan Pekman, İstanbul 2000.

Strabon, The Geography of Strabo, Çvr: William Falconer - Hans Claude Hamilton, London 1856.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), el-Câmiu'l-Beyân an Âyi'il-Kur'ân, Beyrut 1995.

Tacitus, Gaius Cornelius, The Annals of Tacitus, Ed: Henry Furneaux, Michigan 1884.

Tağavaryan ,N., Hayots Hin Kronnerı, Konstantinapolis 1909.

Texier, Charles, Küçük Asya, Çev. Ali Suat, Ankara 2002.

Thomas, David Richard, Syrian Christians Under Islam: The First Thousand Years, Köln 2001.

Tirats'yan, Gevorg A. - Vardanyan, Rouben, From Urartu to Armenia, Neuchâtel 2003.

Tomlins, Frederick Guest, An Universal History of The Nations of Antiquity, Halifax 1844

Toynbee, Arnold, A Study of History, London 1963.

Tuncel, Metin, TDV İslam Ansiklopedisi, 'Anadolu', İstanbul 1991.

Umar, Bilge, Türkiye Halkının İlk Çağ Tarihi I-II, İzmir 1982.

___, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi, İstanbul 1998.

___, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul 1993.

Urfalı Mateos, Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çvr: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-M. Halil Yınanç, Ankara 2000.

Vallencey, Charles, An Account Of The Ancient Stone Amphitheatre, Dublin 1812.

Wright, G. R. H., Ancient Building in South Syria and Palestine, Netherlands 1985.

Yâkut el-Hamevî, Şihâbuddin Yâkut b. Abdullah (626/1226), Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1977.

Yovhannes Drasxanakertc'i, History of Armenia, Çvr: Krikor H. Maksoudian, Georgia 1987.

Zakeri, Mohsen, Sasanid Soldiers in Early Muslim Society, The Origins Of Ayyaran And Futuwwa, Germany 1995.

Zenob de Glag, 'Histoire de Daron', Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie, Çvr: Victor Langlois, Paris 1867.

Ագաթանգէղոս, Պատմոիթեին Հայոց, Վէնէտիկ 1867.

Զէնոբ Գլակ Ասորի, Պատմություն Տարօնոյ, Վէնէտիկ 1832.

Ղազարայ Փարպեցիոյ, Պատմոիթեին Հայոց, Թիֆլիս 1907.

Սպեռսի, Պատմոիթեին Սպեռսի, Թիֆլիս 1913.

Փաիստոս Բոիջանդացի, Պատմոիթեին Հայոց, Վէնէտիկ 1889.

Ekler

Ermenistan bölgesini gösterir haritalardır.

Ek 1. Kesik çizgilerle belirtilen alan Kral Dikran zamanındaki (M.Ö. I. Yüzyıl) Ermenistan Bölgesidir. Osman C. et-Türk, Safahât-u min Târihi'l-Ümmeti'l-Ermeniyye, BYY 1960, s. 59.

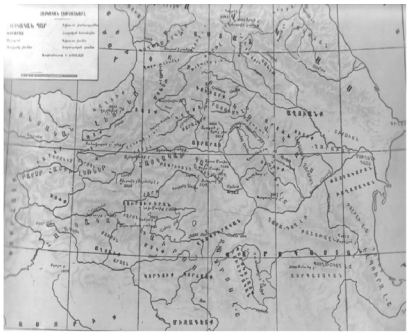

Ek 2. Ermenilerin ikinci göçlerinden sonra gelmiş oldukları genel Anadolu coğrafyasını gösterir haritadır. Bu ve bundan sonraki haritalar, Ermeniler tarafından ve Ermenice olarak hazırlanmıştır. (Atlas Hayastani, I)

Ek 3. Ermenilerin ikinci göçten sonra doğrudan münasebette bulundukları ve yerleştikleri Urartu Bölgesi'ni göstermektedir. Bölge koyu renkle belirtilmiştir. (Atlas Hayastani, II)

Ek 4. M.Ö. I-II. Yüzyıl Ermenistan Bölgesi'ni göstermektedir. Ek 1'de belirtilen alanla hemen hemen aynıdır. (Atlas Hayastani, III)

Ek 5. M.S. I-IV. Yüzyıl Ermenistan Bölgesi gösterilmektedir. Bölge neredeyse Urartu Bölgesi ile eşleşmiştir. (Atlas Hayastani, IV)

Ek 6. M.S. V-VII. Yüzyıl Ermenistan Bölgesi'ni göstermektedir. 'Hayastan' olarak belirtilen bölge küçülmüş, güneyde Van Gölü, kuzeyde Erzurum, batıda Malatya, doğuda İran'a kadar uzanmaktadır. (Atlas Hayastani, V)

Ek 7. M.S. IX-XI Yüzyıl Ermenistan Bölgesi, koyu renkle belirtilen alandır. Bu haritada üst kısımda bulunan koyu alan Büyük, Van Gölü'nü de içine alan dar alan ise Küçük Ermenistan bölgesini göstermektedir. (Atlas Hayastani, VI)